

Ateliér arteterapie
Pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Arteterapie v individuálním plánu dysfatického dítěte

Bakalářská práce

Vedoucí diplomové práce:
PhDr. Rostislav Nesnídal

Vypracovala:
Mgr. Kateřina Svitálská

České Budějovice 2010

Prohlašuji, že jsem svoji bakalářskou práci vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, v souladu s §47 b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejnění své bakalářské, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

České Budějovice, 29.4.2010

podpis studentky:

Poděkování:

Děkuji panu PhDr. Rostislavu Nesnídalovi za odborné vedení při zpracování diplomové práce, PaedDr. Evženu Peroutovi za metodické vedení a Mgr. Marii Růžičkové za podnětné připomínky.

Obsah:

Úvod	6
Teoretická část	7
1. Základní pojmy arteterapie, vývojová dysfázie, model zdraví a individuální plán	7
1.1 Arteterapie	7
1.1.1 <i>Přístupy v arteterapii</i>	8
1.1.2 <i>Definice arteterapie</i>	9
1.1.3 <i>Intervenčně-projektivní arteterapie</i>	10
1.1.4 <i>Ateliér arteterapie na PF JCU v Českých Budějovicích</i>	11
1.1.5 <i>Rozdíly mezi arteterapeutickými přístupy a jejich zacílení</i>	14
1.1.6 <i>Arteterapie ve školství</i>	15
1.1.7 <i>Arteterapie pro handicapované</i>	17
1.2 Vývojová dysfázie	20
1.2.1 <i>Řeč a jazyk</i>	20
1.2.2 <i>Typické projevy vývojové dysfázie</i>	23
1.2.3 <i>Sociální význam postižení řeči</i>	25
1.2.4 <i>Léčba a péče o osoby s postižením řeči</i>	25
1.3 Model zdraví	27
1.3.1 <i>Emoce a psychosomatické projevy</i>	27
1.3.2 <i>Složky zdraví</i>	28
1.4. Individuální plán	29
1.4.1 <i>Význam individuálního vzdělávacího plánu</i>	29
Praktická část	31
2. Řešená problematika	31
2.1. Cíl práce	31
2.1.2 <i>Sestavení plánu výzkumu</i>	32
2.1.3 <i>Shromáždění informací</i>	32
3. Metodika	32
3.1 <i>Výběr metodických postupů a jejich popis</i>	33
3.1.1 <i>Zadávaná témata a techniky</i>	36
4. Výsledky	37

4.1 Kazuistika	37
4.1.1 <i>Popis a interpretace výtvarné metafory spontánní produkce mentálně postižené (obr.č.1-20, 01/2008 - 06/2009)</i>	40
4.1.2 <i>Shrnutí poznatků z popisu a interpretace obr.č.1-20</i>	64
4.1.3 <i>Prvky výtvarného posunu</i>	66
4.1.4 <i>Určení míry výtvarné patologie</i>	66
4.1.5 <i>Prvky výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky zařazené do Löwenfeldových vývojových stádií (obr.č.1-20, 01/2008 - 06/2009)</i>	68
4.1.6 <i>Prvky výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky zařazené do Löwenfeldových vývojových stádií (obr.č.21-30, 09/2008 - 02/2010)</i>	71
4.1.7 <i>Výskyt signálních znaků ve spontánní produkci</i>	73
4.1.8 <i>Výtvarné prvky, znaky a symboly objevující se ve spontánní produkci dokládající chudý obrazový slovník</i>	74
4.1.9 <i>Ukázky předchozí stagnující výtvarné produkce</i>	76
4.2. Artefakty realizované v hodinách arteterapie	78
4.2.1 <i>Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie leden 2008 - červen 2009</i>	78
4.2.2 <i>Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie září 2009 - leden 2010</i>	79
4.2.3 <i>Ukázka rozhovoru s mentálně postiženou dysfatickou dívkou červen 2009</i>	81
4.3 Hodnocení a výsledky arteterapeutické práce	82
5. Diskuse	83
6. Závěr	85
7. Seznam odborné literatury:	88
8. Klíčová slova	92
9. Příloha	93

Úvod

Lidskou povahu lze výchovou a vzděláním nastavit tak, že začne znít jako dobře naladěný nástroj.

J. A. Komenský

Motivací pro věnování se této práci byla nutnost navázat kontakt mě jako třídní učitelky s mentálně postiženou dysfatickou dívkou v šesté třídě na Základní škole speciální a Mateřské škole v Ústí nad Labem.

Strach z běžné slovní komunikace u této dívky mě přivedl k hledání metod, jak jí dát možnost mimoslovního vyjádření. Protože dívka ráda kreslila, navrhla jsem rodičům zařazení intervenčně-projektivní arteterapie do jejího školního individuálního plánu.

Předpokládala jsem, že intervenčně-projektivní arteterapie nabídne dítěti strukturovaný program **alternativního způsobu komunikace**.

Práce vychází z předpokladu, že obrazové a řečové systémy jsou na sobě nezávislé, ale vzájemně se mohou ovlivňovat. Zejména v edukačních procesech ve speciální pedagogice by arteterapie měla pomoci vývoj dítěte trpícím vývojovou dysfází harmonizovat.

V teoretické části v hlavních kapitolách budu rozebírat klíčová slova arteterapie, vývojová dysfázie, model zdraví a individuální plán.

V praktické části budu popisovat a interpretovat spontánní produkci mentálně postižené dysfatické dívky vzniklé během dvou let práce v arteterapeutickém programu. Uvedu také ukázky předchozí výtvarné produkce a artefakty z hodin arteterapie.

Cílem práce je zodpovědět otázku, jestli se vlivem intervenčně-projektivní arteterapie ve spontánní produkci mentálně postiženého dysfatického dítěte projeví sublimace vnitřních potřeb pomocí čitelné výtvarné metafory.

Součástí práce je i obrazová příloha.

Teoretická část

1. Základní pojmy arteterapie, vývojová dysfázie, model zdraví a individuální plán.

1.1 Arteterapie

Název arteterapie je odvozen z latinského ars-umění a z řeckého slova therapeia-ošetřování, léčení.

V samotném pojmenování oboru se vysvětluje, že jde o ošetření pomocí umění. Pomoc je nabízena člověku s narušenou schopností umět komunikovat sám se sebou a se světem.

Podle archeologických nálezů lidé začali produkovat umělecké artefakty v paleolitu. Malba, socha, hudba, prvotní stavby, to vše se náhle zjevilo patrně jako produkt symbolického, metaforického myšlení spojeného se vznikem náboženství. Využívání léčebných účinků umění (magický způsob myšlení) lze předpokládat tedy už u pravěkého člověka a dodnes dokladovat šamanských rituálech v primitivních kulturách.

V současnosti arteterapie vychází z toho, že umění **ovlivňuje emocionální stavy** člověka. „*Když s citem zacházíme imaginativně, dostáváme ho do vědomí. Avšak vnést nějakou zkušenost do vědomí znamená uvědomit si ji a prožít ji. Odhalujeme tak, co naše vědomí obsahuje a docházíme k sebepoznání.*“¹ Expresivní vyjádření například pomocí kresby, malby nebo tvorby soch dovoluje člověku vyjádřit pocity (emoce), které by slovem bylo obtížné popsat.

- Arteterapie nabízí **strukturovanou možnost komunikace** pomocí symbolů a znaků, které v sobě ukrývají mnohohrstevnaté významy vycházející z emocí.

---

¹ Gordon, Graham: Filosofie umění, Barrister and Principál: Brno, 2000, s.37-59

- Arteterapie nabízí **přijímání informací o realitě vcelku a bezprostředně**.² U dětí s vývojovou dysfázií, kdy je narušen řečový komunikační proces se užití expresivních technik jeví jako jeden z důležitých způsobů přístupu ke skutečnosti.
- Arteterapie **ovlivňuje zdraví** člověka tím, že uvádí v součinnost tvoření z fantazie a motorické práce s hmotou při tvorbě artefaktů a aktivuje mozkovou činnost, to se následně pozitivně odráží v duševních procesech.

1.1.1 Přístupy v arteterapii

Z předcházejícího textu lze vydedukovat, že umění reflektuje duševní život člověka. Ve výtvarných artefaktech se tedy zrcadlí i dušení poruchy. Hans Prinzhorn (1896-1933) vytvořil jednu z prvních sbírek výtvarných artefaktů duševně nemocných lidí a mohl by být pokládán za startéra samostatného oboru arteterapie. Na začátku dvacátého století spontánní tvorba duševně nemocných lidí ovlivnila uměleckou avantgardu a společnost si vytvořila náhled na vnímání umění i duševní choroby. Vědecké základy arteterapie se tedy kryjí s rozvojem psychiatrie.³

Obecně lze arteterapii považovat za součást psychoterapie, jež nejčastěji definujeme jako záměrné upravování narušené činnosti organismu psychologickými prostředky (slovem, mimikou, emotivitou, učením, prostředím).⁴

Judith Rubinová v knize *Přístupy v arteterapii* (2008) rozlišuje arteterapeutické koncepce vycházející z psychoterapeutických směrů: psychodynamický, humanistický, psychoedukativní, systemický a integrativní přístup, který kombinuje různá pojetí

---

2 Babyrádová, Hana: *Symbol v dětském výtvarném projevu*, Masarykova univerzita, Brno, 2004
„Symbolické systémy nám pomáhají reflektovat svět jako celek“.

3 Čačka, Otto: *Psychologie*, Masarykova univerzita, Brno, 1999, s.221

4 Müller, Oldřich: *Dítě se speciálními vzdělávacími potřebami v běžné škole*, Univerzita Palackého Olomouc, 2001, s.274

psychoterapeutických postupů. Každá tato koncepce má svůj teoretický základ a liší tedy v metodách na co klást důraz a čemu přikládat důležitost v práci s klientem.

Společnými léčebnými faktory různých druhů psychoterapií jsou podle studie Grencavage, Norcrosse (1990) pozitivní očekávání pacienta, že léčba bude úspěšná a podpůrný terapeutický vztah.⁵

Jan Slavík popisuje rozdíl mezi užitím artetechin v psychoterapii a arteterapii. *„Zatímco v psychoterapii jsou artetechiny zařazovány cíleně a izolovaně, zpravidla proto, aby byl získán materiál pro zpracování určitého tématu, v arteterapii jde o využití plnohodnotného kanálu pro komunikaci a introspekci. Neverbální tvořivá činnost zde slouží nejen pro otevírání, ale i pro zpracování témat.“*⁶

Cílem arteterapie 21. století v klinickém prostředí je upřesňování diagnózy a následná terapie, spočívající ve spontánním vyjádření myšlenek pomocí arteterapeutických technik.

Klient se učí vyjadřovat se a postupně rozumět svým pocitům pomocí symbolických struktur.

Arteterapie může vědomě ovlivňovat zdraví člověka autosanačními mechanismy. Proto je potřeba, aby si terapeut byl vědom co užívá, koho a jak ovlivňuje. S nadsázkou by se dalo říci, že pracuje s uměleckými technikami (obrazem, slovem, hudbou, pohybem) jako „s léky.“

1.1.2 Definice arteterapie

O definici arteterapie se ve své disertační práci pokusil Petr Hrouzek (2006) *„Arteterapie představuje léčebný systém odvozený od teorie a aplikačních postupů psychoterapie, který obsahuje jasně definované nástroje. Přičemž do terapeutického vztahu vstupuje výtvarný artefakt a proces výtvarné tvorby, které se z části nebo zcela*

---

5 Prochaska, James O.: Psychoterapeutické systémy, Grada, Praha, 1999 s.18

6 Slavík, Jan: Současná arteterapie v České republice a v zahraničí, UK, Praha, 2000

stávají základním terapeutickým prostředím. Přičemž tvořivá činnost vede nejen k otevírání, ale i zpracování terapeutického obsahu, a vede k požadované změně.“⁷

Definice oboru podle České arteterapeutické asociace (ČAA) zní:“ Arteterapie je léčebný postup, který využívá výtvarného projevu jako hlavního prostředku poznání a ovlivnění lidské psychiky a mezilidských vztahů. Někdy bývá přiřazována k psychoterapii a jejím jednotlivým směrům, jindy je pojímána jako svébytný obor. Obvykle se rozlišují dva základní proudy, a to terapie uměním, v níž se klade důraz na léčebný potenciál tvůrčí činnosti samotné a artpsychoterapie, kde výtvoř a prožitky z procesu tvorby jsou dále psychoterapeuticky zpracovávány.“⁸

1.1.3 Intervenčně-projektivní arteterapie

„Mluvíme-li o výtvarné kultivaci, je středem pozornosti artefakt, který lze chápat jako pomyslnou „scénu pro dosazování předpokládaných autobiografických dějů a životních iluzí““⁹ PhDr. Kyzour, M. st.

Intervenčně-projektivní arteterapie je postavena na myšlenkách výtvarného pedagoga, hudebníka a malíře PhDr. Milana Kyzoura st. (1932-2000), který arteterapii chápal jako léčbu umění - léčbu obrazu.

Pozornost klienta je svedena do imága (obrazu). V obraze dochází k rekonstrukci obrazových prvků, oživení výtvarného výrazu a výtvarné metafor.

Práce s výtvarnou metaforou vede klienta ke změnám v duševních procesech a následně i ke změnám v jeho chování. „*Cílem rožnovských postupů je klientův vhled na problém spolu s proměnou v jeho způsobu zobrazování, která je výtvarnou metaforou odpoutání se od dosavadních stereotypů a vůle něco se sebou dělat.*“¹⁰

---

7 Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice - Účinné faktory vývojové arteterapie – integrativní přístup, Brno 2006

8 Ze stránek ČAA, <http://www.arteterapie.cz>

9 Kyzour, Milan ml.: Rožnovská interpretační arteterapie – metody práce, ideová východiska Psychologie dnes, 8 (7.-8.), 26, 27. 2002

10 Kyzour, Milan ml.: Rožnovská interpretační arteterapie – metody práce, ideová východiska Psychologie dnes, 8 (7.-8.), 26, 27. 2002

1.1.4 Ateliér arteterapie na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích

Na počátku 90. let minulého století na Jihočeské univerzitě v Českých Budějovicích byl založen Ateliér, který jako jediný v České republice poskytuje vysokoškolské studium intervenční arteterapie, probíhající formou studijně výcvikové komunity.

Ateliér má své postupy práce s obrazem a metodiku výtvarné práce. Analýza výtvarných artefaktů vychází z ontogeneze výtvarného projevu, výtvarné metafory poruch emočního a kognitivního vývoje.

Intervence v rožnovské metodice vychází ze soustředění na proces tvorby výtvarného artefaktu. Zde se intervenčně-projektivní metodika stýká s kognitivně behaviorálním přístupem, který se soustředí na samotný proces chování, sledování řetězce a příčin následků. Problémové chování je nutno přecvičit a převést na jiný model.

PhDr. Milan Kyzour st. při práci s dětskými a posléze i dospělými klienty zjistil, že akceptace metodických pokynů a jejich tvořivé uplatnění v dalších artefaktech napomáhá klientovi i ve změně náhledu na příznak a jeho významnost.

Metodické připomínky vedl směrem k proporčnosti figur, kompozice, obsazení zlatého řezu, barevnosti ve smyslu komplementárních barev, poměru mezi barevnou skvrnou a kresbou, tvrdosti kontur apod. „*Arteterapeut je svým metodickým vstupem do klientem rozpracovaného artefaktu schopen ovlivnit výtvarné řešení a jeho konečnou podobu. Cílem metodického vstupu je dospět ke kompozičně a barevně vyváženému artefaktu, který je poměrně realistický, nejlépe iluzivní a figurativní*“¹¹

Jeho žák PaedDr. Evžen Perout, který léta vede výtvarné ateliéry dle rožnovské metodiky, osvětluje důvody vstupu a zásahu terapeuta do výtvarného artefaktu klienta. Jde o práci s náhodnými efekty, které následně racionálně zpracovány.

„*Artefakt je pak výsledkem mnoha režijních změn, které si je jakoby svými hluchými místy (bloky) vyžádá sám, a je podobenstvím pohybu vrstev zamýšlených a popřených. Žádoucího výsledku je dosahováno „odpouzdřením“ racionálního konceptu vedoucího k výtvarně tuhému projektu, čímž dochází k uvolnění nevědomých pnutí nedestruktivní*

---

¹¹ Kyzour, Milan ml.: Rožnovská interpretační arteterapie – metody práce, ideová východiska
Psychologie dnes, 8 (7.-8.), 26, 27. 2002

cestou využitím náhodně vzniklých efektů, kdy náhoda má vypadat jako záměr (a naopak), jestliže ji podrobíme výtvarnému zpracování.“¹²

Tato intervence probíhá vždy jen formou slovních instrukcí, kdy jsou klientovi nabízeny možnosti, jak vyřešit problematická místa v obrazech. Jen ve velmi výjimečných situacích (kdy se dlouhodobě klientovi nedaří pochopit slovní instrukci) terapeut demonstruje osobním zásahem do obrazu klienta nabízené technicko-výtvarné řešení. Výtvarný projev v rožnovské intervenční arteterapii nesměruje prioritně k originálnímu projevu. Jde spíše o to, aby znaky byly čitelné a sloužily ke komunikaci s okolím.

Intervenčně-projektivní arteterapie vychází v zásadě z psychodynamických přístupů, ale eklekticky vstřebává i prvky dalších směrů.

Z humanistických přístupů intervenčně-projektivní arteterapie uplatňuje vztah k aktivizaci kreativního potenciálu klienta a je také využíván nástroj sociálních vztahů, v terapeutické skupině jsou muži a ženy různého věku a vzdělání. To je využíváno ve skupinových analýzách, kdy model široké rodinné komunity dovoluje problematická místa v obraze pochopit pomocí hraní rolí.

Intervenčně-projektivní metodika čerpá i z fenomenologického modelu, kde jde o odkrývání fenoménu z výtvarného projevu. Při tvorbě obrazu jsou využívány abreakční techniky (akční akvarel, kapaní vosku, volné čárání) jejichž cílem je emocionální uvolnění, (předvýrazová hra) a následuje racionální konstrukce obrazu. V analýze výtvarných artefaktů je pak používáno procedury popisu a asociací (A co ještě vidíš?), ve které se projeví zkušenosti z minulosti a základ problému.

Praktické dovednosti rožnovské arteterapie

Terapeut při stanovení pracovní hypotézy vychází z psychologické a výtvarné typologie, výtvarné morfologie, srovnává ontogenetický vývoj s věkem klienta, při určení míry výtvarné patologie vychází z analýzy výtvarných produktů.

---

¹² Perout in Kyzour ml. - Rožnovská interpretační arteterapie – metody práce, ideová východiska
Psychologie dnes, 8 (7.-8.), 26, 27. 2002

Následné metodické vedení, intervenční arteterapie se snaží zlepšit způsob kompoziční výstavby artefaktu, práci a užití dynamizujících prvků, práci s barvou, práci se symbolickými obsahy barvy, práci s náhodou, destrukcí, abreakcí. Je snaha rozvíjet schopnosti integrace a harmonizace, schopnosti uplatnění konkrétního a abstraktního prvku. S emočně-kognitivními rozpory se vyrovnat fylogenetickou metaforou.

Výtvarná symbolika a symptom

Pozornost je věnována výtvarným regresům, kdy dochází k návratu k nižším, již překonaným, vývojovým stádiím kresby. Redukovanost v obraze se může projevit například nedostatečnou barevností. V produkci se může projevit fixace v některém vývojovém stádiu.

Zejména u duševních poruch můžeme v produkci zaznamenat rigidní symbolizaci, patogram.

Klient může pracovat s virtuální symbolizací, která je bez náhledu, symbol není rozlišen od reálného objektu.

Základní projevy organicity ve výtvarném projevu

Sledovány jsou indikátory jako například nepropojování obrysových linií, roztřesená a trhaná linka, bizardní tvary, těžká ruka, zvýšený přítlak, mechanická reakčnost nebo porušené tělesné schéma.

Prvky výtvarného posunu

Ve výtvarném znázornění terapeut klientovi pomáhá vytvářet objem (uchopitelnost) barvou (emocí) a výtvarně metodickou korekci přání zasazovat do iluzivního (výtvarného) kontextu směřujícího k renesanční perspektivě.

Výtvarný výraz

Korekce je směřována tak, aby výtvarný výraz odpovídal emoční, kognitivní a senzomotorické úrovni jedince.

Výtvarná metafora

Ve výtvarné metafoře je sledováno výtvarné zpracování tří prvků: figury, prostoru a barvy. Figura je metaforou Já. Prostorová souvztažnost je metaforou dynamické vazby. Barva je metaforou emocí. Korekce směřující k výtvarné metafoře spočívá v oživení osobního symbolického a znakového jazyka (fylogenetická metafora).

Terapeutický proces

Arteterapie vychází z podpory, interpretace vztahem, ale pozornost klienta (přenosová vazba)¹³ je svedena do výtvarného artefaktu. Arteterapeut věnuje klientovi pozornost skrze výtvarný artefakt.¹⁴

1.1.5 Rozdíly mezi arteterapeutickými přístupy a jejich zacílení

V posledních desetiletích se v českém školství objevují pojmy speciální výtvarná výchova, výtvarná výchova s prvky arteterapie, arteterapie a artefiletika. Rozdíly mezi přístupy jsou v jejich zacílení.

Speciální výtvarná výchova podle Petra Hrouzka (2006) by měla být vnímána jako speciálně pedagogický prostředek podpory poruchou (postižením) ohroženého či

---

13 Emoční postoj pacienta k terapeutovi

14 Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice, Účinné faktory vývojové arteterapie, integrativní přístup, Brno, 2006 „Na těchto základech je možné formulovat obousměrnost účinku výtvarného vyjádření. Především významný je fenomén tlumení vedlejšího terapeutického napětí, který je zprostředkován faktem, že do terapeutického vztahu vstupuje výtvarný artefakt. Do terapeutického procesu tak sice vstupuje „Já“ ve výtvarné metafoře, ale faktické „Já“ neztrácí celistvost. Tento významný moment je dále rozpracován v rámci arteterapeutických aplikací Teorie objektivních vztahů.“

narušeného vývoje osobnosti. Je to disciplína zacílená na reedukaci, kompenzaci a rehabilitaci.

Milan Valenta (1997) výtvarnou výchovu s prvky arteterapie chápe jako výtvarnou aktivitu subjektu, která vede k záměrnému upravování narušené činnosti organismu uměleckými prostředky. Pro tento typ práce není důležitý produkt, ale samotný proces. Valenta uvádí, že speciální pedagog ve výtvarné výchově by měl směřovat k nedirektivnímu, symptomatologickému, systematickému a rekonstrukčnímu terapeutickému působení na mentálně retardované žáky.¹⁵

Jan Slavík používá výraz artefiletika ve významu výchovy prostřednictvím umění. Prvořadým cílem je zpracování osobně důležitého tématu, které by dítěti napomohlo ke zmírnění potíží. Zážitek reflektovaný v dialogu s dalšími lidmi vede k autentickému vnímání světa a je základem pro vnitřní sebejistoty.¹⁶

1.1.6 Arteterapie ve školství

Arteterapie se postupně oddělila od psychoterapie tím, že ji jako metodu začali využívat pedagogové. Ve školním prostředí se arteterapie střetává s předmětem výtvarná výchova.

Arteterapie je nejlépe přijímaná ve speciální pedagogice, kdy byla v posledních letech dokázána její účinnost v edukačních procesech (Hrouzek 2006, Sochor 2009). Oldřich Müller popisuje, co učitel sleduje při hodnocení výtvarného projevu. „*Učitel si při hodnocení výtvarného projevu všímá chování jedince v průběhu tvorby, přiměřenosti výtvarného projevu jeho vývojovému období, formy a obsahu práce, kompozice a zaplněnosti plochy, sleduje preferenci a adekvátnost barev, konfliktní momenty jako gumování, zesílení či zeslabení motivů, absenci částí i celkovou uměleckou kvalitu práce.*“¹⁷

---

15 Valenta, Milan: Psychopedie, Netopej, Olomouc, 1997, s.135-159

16 Roeselová, Věra: Proudý ve výtvarné výchově, Sarah, Praha, 2000, s.195

17 Müller, Oldřich: Dítě se speciálními vzdělávacími potřebami v běžné škole, Univerzita Palackého Olomouc, 2001 s.275

Z toho vyplývá, že základní rozdíl mezi výtvarnou výchovou a arteterapií spočívá ve faktu, že **v arteterapii je důležitý proces tvorby**, artefakt je pouze produktem.

V arteterapii **jde o zpracování symptomu**, vytvoření náhledu na skutečnost, cílem není výtvarný artefakt, nejde ani o prožitek sám o sobě. U **mentálně postižených** výrazně **vystupuje rekonstrukční** a především **systematická funkce arteterapie**.

Zicha (1989) uvádí, že mentálně postižené dítě získává tvořivostí stejné psychologické hodnoty jako normální dítě, i když jeho práce může být umělecky méně hodnotná. Arteterapie může z výtvarného umění použít především funkci terapeutickou, relaxační, defrustrační, psychoterapeutickou a katarzní.

Aktivita, které pomáhají k odhodlání nalézat nové možnosti řešení problémů v praktickém životě uvádí ve své disertační práci Petr Hrouzek¹⁸.

- imaginace
- animace
- koncentrace
- transformace
- rekonstrukce

Výchozí pozice pro práci v arteterapii:

- Výtvarný projev dítěte je ovlivněn výchovou, kulturou a samozřejmě sociálním a společenským prostředím.
- Znaky, kterým se dítě učí, často vycházejí z univerzálních znaků, které jsou nám vrozeny a jejichž evoluci lze vysledovat v ontogenezi dětského výtvarného projevu.
- Realita se v naší (lidské) mysli proměňuje ve znaky a symboly. Žádné zobrazení neodpovídá skutečnosti a vlastně ani vjemu.

---

¹⁸ Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice - Účinné faktory vývojové arteterapie – integrativní přístup, Brno, 2006

1.1.7 Arteterapie pro handicapované

Podle Defektologického slovníku handicapovaní jsou lidé, kteří jsou znevýhodnění, které výrazně zatěžuje výkon a soutěžení s vrstevníky, nemohou dosahovat běžných životních cílů, nemohou vykonávat určitá zaměstnání.¹⁹

Psychologický slovník uvádí, že handicap dle doporučení WHO znevýhodňuje jedince, kterému je omezen nebo zamezen výkon jeho normální role. Jde o sociokulturně ovlivnitelný důsledek přímo neovlivnitelného poškození nebo postižení. Míra, v níž je postižený jedinec handicapován, je tedy dána tím, nakolik mu společnost vytvoří podmínky pro překonání důsledků postižení, nakolik pomoc okolí odpovídá závažnosti poruchy. Dva jedinci se stejným postižením mohou svůj handicap vnímat odlišně podle psychologické schopnosti adaptability.²⁰

Jako speciální pedagožka se ve své praxi setkávám s různými typy postižení. Tato práce mě přivádí k zamyšlení, jak zacházet ve výtvarném procesu s dětmi s vývojovou dysfázií? Jaké jsou vnitřní potřeby těchto dětí?

Vnitřní potřeby jako pocit bezpečí a jistoty, lásky a sounáležitosti, sebeúcty, ocenění a uznání, seberealizace, potřeba znát a rozumět, jsou výsledkem učení. Proto mohou být u handicapovaných jedinců ohrožených zdravotní a sociální inkluzí málo rozvinuty a nebo úplně chybět. Mohou vývoj dysfatického dítěte v tomto ohledu ovlivnit výtvarné prostředky?

Romana Peterová ve své disertační práci *Přirozený jazyk a výtvarné vyjadřování u sluchově postižených* prokázala, že jazyková komunikace pozitivně koreluje s kvalitou výtvarné práce a tudíž zlepšení organizace obrazu se projeví i ve zlepšení řečové komunikace. (Peterová, 1997)²¹

---

19 Edelsberger, Ludvík: Defektologický slovník, Nakladatelství H&H Praha, 2000, s.114

20 Hartl, Pavel: Psychologický slovník, Portál, Praha, 2004, s.186

21 Slavík, Jan: Věda a výzkum ve výtvarné výchově, 1998

Romana Peterová Přirozený jazyk a výtvarné vyjadřování u sluchově postižených 1997 in Slavík (1998)

Ve své praxi se bohužel často setkávám s učiteli a asistenty, kteří handicapované nenechají samostatně nic udělat, protože výtvarné artefakty slouží především k prezentaci práce učitelů a vychovatelů před rodiči a další veřejností. Hlavním cílem výtvarné produkce se pak stává pouhá líbivost.

Lazarová (2008) o **situacích pomáhání ve školách** píše: „Obecně se tvrdí, že škola není bezpečným místem pro řešení osobních problémů žáků.“²² Dále ale v textu popisuje, že právě škola a třídní učitel jsou často dětmi a rodiči vyhledávání jako důvěrníci, poradci či konzultanti. Müller (2001) se domnívá, že uplatněním zásad vycházející behaviorálních modelů, bude dítě směřovat ke zlepšování komunikačních dovedností, ke schopnosti zaujmout společenské role, k aktivizaci a k vytváření nových žádoucích vzorců chování.

Lazarová (2008) v úvodu své knihy *Netradiční role učitele* píše: „*Sílí tlak na učitele a jeho schopnosti působit preventivně proti sociálně patologickým jevům a profesionálně zvládat krizové situace ve škole,...ve škole se častěji setkávají děti a učitelé odlišných etnik, náboženství, kultur, hodnot a životních stylů, které zvyšují nároky na komunikaci, porozumění a dosažení shody v názorech a postojích.*“²³

Arteterapie vedená učitelem s terapeutickým výcvikem ve školním prostředí má tedy své opodstatnění.

Pod pojmem arteterapie se dnes ve školním prostředí skrývají různé rukodělné spíše ergoterapeutické činnosti, které s arteterapií mají málo co společného. Přesto se terapii v českém školství podařilo do edukačních programů vstoupit a to díky Slavíkově artefiletické metodě.

Slavíkova artefiletická metoda je výjimečná v tom, že legitimizovala arteterapeutické přístupy v edukačních procesech a nastavuje možnosti, jak ve školním prostředí bezpečně a zdravě pracovat s prožitky a hrou.

Arteterapie ve školním prostředí by měla být zacílená pouze **na preventivní aktivitu**.²⁴ Nejde tedy v žádném případě o psychoterapeutické skupinové nebo

---

22 Lazarová, Bohumíra: *Netradiční role učitele*, Paido, Brno, 2008, s.10

23 Lazarová, Bohumíra: *Netradiční role učitele*, Paido, Brno, 2008, s.7

24 Slavík, Jan: *Umění zážitku, zážitek umění (teorie a praxe artefiletiky)*, I díl. Praha: Univerzita Karlova - Pedagogická fakulta, 2001. s. 181 *Preventivní smysl arteterapie nebo artefiletiky ve škole patří, a v budoucnu patrně stále bude patřit, nejen k psychosociálně, ale i ekonomicky závažným*

individuální sezení. Preventivní aktivity směřují především k emocionální opoře (empatii, zrcadlení), kognitivní opoře (poskytování informací, rad).

Jan Slavík (2004) označuje za základní prostředky expresivních výchov expresi a reflexi. Psychickým cílem exprese je vyjádřit se a chápat. Duševní aktivitou exprese je intuice a cítění za pomoci estetického zážitku a formou symbolického označování reality. Psychickým cílem reflexe je poznat a porozumět. Duševní aktivitou je diskurz a samotné myšlení za pomoci znaků (označování) výsledkem je teoretická reflexe reality.

Slavík (2004) dále uvádí, že při práci expresivními metodami jsou kladeny specifické nároky na osobnost učitele, protože ochranné bariéry profesionální distance jsou oproti běžnému učiteli posunuty blíže k citlivému jádru osobnosti ...vše musí probíhat v prostředí plném bezpečí a vzájemné důvěry.²⁵

Učitel-terapeut si je vědom a umí zacházet s velmi citlivou půdou sledování osobního prostoru žáka a skrze něj i jeho blízkých. S užíváním arteterapeutických metod by měli být seznámeni zákonní zástupci dítěte. Samozřejmostí by měla být konzultace s dalšími odbornými pracovišti například s pedagogicko-psychologickou poradnou, speciálně-pedagogickými centry apod.

„Intervenčně-projekční arteterapie pro děti probíhá bez analýz a interpretací, účelem výtvarného, metodicky řízeného procesu je harmonizace a kultivace výtvarného projevu dítěte jako metafor jeho úrovně prosazování se v okolním světě.“²⁶

PaedDr. Milan Kyzour ml. v práci s dětskými klienty doporučuje neopomíjet celkový respekt k osobnosti dítěte. *„Vzhledem ke zpracování osobních témat jde o zachování intimity a pocitu bezpečí.“*

Protože se pracuje se symptomy zůstává otevřenou otázkou prezentace artefaktů na školních chodbách (v rožnovské metodice se prezentace symptomů nedoporučuje), vedení zápisů z hodin nebo sdělování informací třetím osobám. Inspiraci ke stanovení

---

momentům školské politiky. Je bezesporu ekonomicky výhodnější věnovat prostředky na účinné preventivní programy, než na problematické snahy o nápravu následků toho, co se kdysi ve výchově zanedbalo.

25 Slavík, Jan: Umění zážitku, zážitek umění (teorie a praxe artefietiky), I díl. Praha: Univerzita Karlova - Pedagogická fakulta, 2001. s.178

26 Kyzour, Milan ml.: Rožnovská interpretační arteterapie – metody práce, ideová východiska Psychologie dnes, 8 (7.-8.), 26, 27. 2002

etických pravidel je možné hledat v existujícím kodexu České arteterapeutické asociace, která v posledních letech vyvíjí snahy o uznání arteterapie jako samostatného oboru.

1.2 Vývojová dysfázie

„Vývojovou dysfázií trpěl podle historických údajů i prorok Mojžíš, podle Bible kralické byl „zpozdlý v řeči“ (Lesný in Vágnerová 2004). Narodil se nedonošený, a proto jej matka musela ukrýt, aby nebyl utopen v Nilu, jak bývalo tehdy podle nařízení faraóna zvykem. Toto postižení zřejmě nebylo příliš závažné, neboť nejsou uváděny nápadnější odchylky v jeho dalším vývoji. Porucha řeči se s věkem, jak bývá obvyklé spíše zlepšovala. Nicméně byla i v jeho dospělosti natolik zjevná, že se nemohl stát veleknězem, kterým nakonec byl zvolen jeho starší bratr Aron“.²⁷

Rubinová v knize *Přístupy k arteterapii* uvádí: *„Jazyk, společný symbolický systém, je pro vývoj a pro lidskou zkušenost zásadní. U lidí, pro které je používání jazyka příliš obtížné nebo je příliš děsí, může symbolizační cvičení – vytváření vizuálních obrazů - jeho rozvoj podpořit. Vývojově opožděným pacientům stejně jako malým dětem, velmi prospívá, když s nimi procvičujeme grafomotorické funkce, protože tím dosáhneme rozvoje vyšších funkcí – schopnosti symbolizovat formou jazyka. Tak jak v arteterapii poznáváme konkrétní mechanismy tvorby symbolů a jejich souvislost s rozvojem funkcí ega, dokážeme úspěšněji zasahovat a podporovat rozvoj svých pacientů.“²⁸*

1.2.1 Řeč a jazyk

„Susan uchopil svou hůl a zamával jí před žáky. „Když to nazvete holí, popřete její věčný život. Nenazvete-li to holí, popřete její stávající skutečnost. Řekněte mi, co byste navrhli za název?“²⁹

Jazyk lze chápat jako kognitivní a komunikační kód. Řeč je konkrétní jazykovou dovedností. Jazykové funkce závisí na součinnosti více oblastí mozkové kůry. Levá

---

27 Vágnerová, Marie: *Psychopatologie pro pomáhající profese*, Portál, Praha, 2004, s.238

28 Rubinová, Judith: *Přístupy v arteterapii*, Triton, Praha, 2008, s.86

29 Cílek, Václav: *Mrtvá kočka, Pražská imaginace*, Praha, 1992, s.21

mozková hemisféra je důležitá pro rozvoj jazykových dovedností a schopnosti psát. Pravá hemisféra se podílí na funkci porozumění mluvené řeči a čtenému textu, pochopení vtipu. Rozsah a lokalizace jednotlivých center řeči jsou do určité míry u každého člověka specifické, jde o projev značné flexibility mozku.³⁰

Řeč je nutná k získávání informací, je to prostředek k vyjádření přání a potřeb a je důležitou součástí navázání kontaktu s okolím. Bylo prokázáno, že děti jsou velmi brzy schopné rozeznat hlas své matky. Děti od 2-4 týdnů mají schopnost reagovat na matčin hlas, ale jen v tom případě, že je členěn jako řeč. To by odpovídalo učení, které je řízeno instinktem.³¹

Fylogeneze řeči

Kutálková (2005) uvádí, že vývoj dorozumívání probíhal ve fázích. První zvuky u lidí i zvířat patrně vyjadřovaly pocity jako bolest, radost, hlad. Další etapou byl vývoj účelových zvuků (varovné signály, svolávání). Následuje etapa vydávání zvuků za účelem sdělování myšlenek spojená se schopností vnímat a chápat (dorozumívat se).³²

Ontogeneze řeči

Základní jazyková schémata, slovní zásoba, artikulace, způsoby komunikace dítě zvládá už v předškolním věku. Po sedmém roce dítě už jen zdokonaluje a doplňuje tuto základní stavbu. Kutálková (2005) uvádí, že ontogeneze řeči prochází těmito stádii: období křiku, období žvatlání, první slovo, rozvoj řeči, období otázek.³³

Dále Kutálková uvádí dvanáct metod pro úspěšný vývoj řeči:³⁴

realita – poznávání okolí všemi smysly

hra – s vrstevníky, hra na něco nebo s něčím

---

30 Vágnerová, Marie: Psychopatologie pro pomáhající profese, Portál, 2004, s.231

31 Viviane Pouthas, Psychologie novorozence, Grada, Praha, 2000, s.184

32 Kutálková, Dana: Logopedická prevence, Portál, Praha, 2005, s.36-37

33 Kutálková, Dana: Logopedická prevence, Portál, Praha, 2005, s.45

34 Kutálková, Dana: Logopedická prevence, Portál, Praha, 2005, s.59

práce – zapojení dítěte do běžných domácích prací
obrázky a knížky
pohádky a příběhy
říkadla a básničky
písničky – orfovské metody
kresba – střídání technik, formátů, verbalizace
mluvní vzor a komunikace v rodině
divadlo-sledování přestavení i improvizace
využití masmédií – sledování dějové linie, výrazových prostředků, hodnocení
průpravná cvičení – systematické odborné vedení

Název dysfázie: dys- jako předpona označující narušení vývoje -fázie odkazující na řečové funkce jako celek. Z toho pohledu přívlastek v označení poruchy, které se dnes nejčastěji používá, vývojová dysfázie, je vlastně nadbytečný.³⁵

Vývojová dysfázie se projevuje závažným opožděním a specifickým narušením rozvoje řečových funkcí. Vágnerová (2004) uvádí, že předpokládaná příčina je biologická. U dětí s vývojovou dysfázií byly zjištěny vrozené abnormality specifických oblastí mozku, zejména levé hemisféry. Vznik odchylek může být podmíněn geneticky, nelze vyloučit působení teratogenních faktorů v prenatálním období.³⁶ Kutálková uvádí, že příčina je nejčastěji skryta ve fungování centrální nervové soustavy v její nezralosti nebo poškození. Mnoho dětí má a anamnéze rizikové těhotenství, komplikace kolem porodu, nedonošenost, nízká porodní hmotnost a celková nevyzrálost.³⁷

Psychologická charakteristika řečově postižených

Poruchy řeči a jazyka mohou vést i k narušení kognitivních funkcí a socializace. Člověk s poruchou řeči, působí jako jedinec s nižší úrovní rozumových schopností, resp. vzdělanosti. Mnohé vývojové poruchy řeči jsou spojeny s se specifickými poruchami učení, dyslexií, dysortografií.

---

35 Kutálková, Dana: Opožděný vývoj řeči, dysfázie, Septima, Praha, 2002, s.43

36 Vágnerová, Marie: Psychopatologie pro pomáhající profese, Portál, 2004, s.234

37 Kutálková, Dana: Logopedická prevence, Portál, Praha, 2005, s.137

1.2.2. Typické projevy vývojové dysfázie

Typickými projevy vývojové dysfázie jsou poruchy pozornosti a soustředění, paměti různého typu a rozsahu (zejména akustická verbální paměť), psychomotorický neklid, dysgnózie, emocionální labilita či tupost, dyspraxie a další projevy typické pro lehké mozkové dysfunkce, dysrytmie.³⁸

Kresba vykazuje typické znaky nezralosti či lehké mozkové dysfunkce v oblasti obsahové, formální nebo obou. Narušení zrakové percepce přirozený vývoj kresby zpomaluje nebo deformuje především obsahově, nedostatky v obratnosti či pohybové koordinaci spíše formálně. Vyskytují se poruchy ve vnímání barev a jejich rozlišování.

Dysfatici mají obtíže s orientací v čase a prostoru. Při výraznějším narušení percepční a centrální části reflexního okruhu je nutno počítat i s narušením intelektu. Vzhledem k etiologii dysfázie je nutno počítat během vývoje i s dyslexií a dalšími "dysporuchami".

Příznaky dysfázie v mluvním projevu

- obsah řeči je výrazně chudý, slovní zásoba malá
- agramatismy, dysortografie
- větná stavba je velmi jednoduchá, neobratná, se špatným slovosledem

výslovnost – dítě umí napodobit přírodní zvuk, ale nezvládá analýzu a syntézu hlásek do slov

Vágnerová (2004) vývojovou dysfázii dělí podle toho, která z řečových funkcí je poškozena:

- rozlišuje expresivní
- receptivní
- fonologickou
- sémanticko-pragmatickou poruchu.

---

³⁸ Vágnerová, Marie: Psychodiagnostika dětí a dospívajících, Portál, 2001, s.469

Expresivní vývojová dysfázie

Expresivní vývojová dysfázie je postižení aktivní složky řeči, tj. kvality vlastního vyjádření. Je narušena plynulost řečového projevu. Děti gestikulují, protože mají malou slovní zásobu, mluví v krátkých větách, objevují se agramatismy. Tyto děti mohou mít dobré vědomosti, dobrý úsudek, ale jejich vyjadřování je natolik redukované, že mohou být považovány za méně schopné. Vágnerová uvádí, že potíže se mohou věkem upravit, prognóza expresivní dysfázie je relativně dobrá.

Receptivní vývojová dysfázie

Receptivní vývojová dysfázie je postižením schopnosti rozumět řeči. Dítě neumí reagovat na verbální projevy dospělých, nerozumí jejich pokynům a sdělením. Dítě se nemůže naučit dobře mluvit, pokud má problémy s porozuměním řeči.

Receptivní dysfázii lze dále členit podle toho, jaká složka je nejvíce postižena: ³⁹

- poruchy zpracování verbálních informací,
- poruchy sémanticko-lexikální (dítě nerozumí významu jednotlivých slov),
- poruchy verbální paměti (dítě si špatně pamatuje a těžko vybavuje nová slova).

Opožďuje se rozvoj symbolického a předpojmového uvažování, děti mají problémy s pochopením obsahu různých pojmů. V pozdějším věku může být zpomalen rozvoj logických operací, zejména schopnosti uvažovat abstraktně, což je rovněž závislé na porozumění pojmům různé kategorie. Prognóza receptivní dysfázie je horší než u samostatné expresivní poruchy. ⁴⁰

---

39 Svoboda, Mojmir: Psychodiagnostika dětí a dospívajících, Portál, Praha, 2001, s.462

40 Vágnerová, Marie: Psychopatologie pro pomáhající profese, Portál, Praha, 2004, s.231-232

Fonologická porucha

Dítě může rozumět obsahu řeči, ale má potíže při rozlišování jednotlivých řečových zvuků. Není tedy schopné správné korekce vlastního projevu.

Sémanticko-pragmatická porucha

Sémanticko-pragmatická porucha je narušená schopnost správného komunikačního užití řeči. Dítě má obtíže ve vyjadřování: nepřesnost, neobratnost a nepřiměřenost reagování na otázky, je omezená schopnost odhadu významu použitých slov, zahrnuje i poruchu neverbálních komunikačních kompetencí, např. gest. Tyto děti bývají hodnoceny jako méně inteligentní, přestože tomu tak nemusí být.

1.2.3 Sociální význam postižení řeči

Vágnerová (2004) uvádí, že lidé s postižením řeči bývají sociálně stigmatizováni. Mohou být hůře hodnoceni, odmítáni, mohou mít problémy v sociálním uplatnění. Vadný mluvní projev je vždy nápadný, upoutává nežádoucí pozornost, může vyvolávat posměch. Rozhovor s člověkem, který má poruchu řeči, vyvolává napětí a nepříjemné pocity i u jeho komunikačních partnerů. Nejistota může vést k tendenci vyhnout se nebo minimalizovat kontakt.

1.2.4. Léčba a péče o osoby s postižením řeči

Vágnerová (2004) uvádí, že terapeutické metody jsou zaměřeny na podporu přijatelného rozvoje řečových dovedností, komunikace a někdy i změny postoje k vlastním problémům.

Farmakologická léčba může snížit úzkost. Specifická neuropsychologická rehabilitace a stimulační programy pomáhají rozvíjení zrakového vnímání i sluchového vnímání, rozvoj myšlení, paměti a pozornosti, rozvoj motoriky, grafomotoriky a schopnosti orientace. Psychoterapeutická péče je zaměřena na eliminaci strachu z řeči a změnu postoje k vlastním potížím, využívá nedirektivní nácvik sociálních dovedností, relaxační techniky, skupinovou psychoterapie, učí rodiče rozumět potížím svého dítěte. Logopedická péče je zaměřena na nápravu výslovnosti, plynulost řeči a celkový rozvoj komunikace. Socioterapie může pomoci při začleňování do společnosti a hledání vhodného zaměstnání.

V dětském věku je důležitá i mimoškolní činnost, která může kompenzovat stres ze školní nedostačivosti. Aby byla terapie dítěte s vývojovou dysfázií úspěšná, je zapotřebí týmové spolupráce logopeda s lékařem (foniatr, neurolog, pediatr) a klinickým psychologem. V další části by měl být členem týmu pedagog a pracovníci speciálně pedagogických center. Nejdůležitější je však samozřejmě rodinná péče a hlavně spolupráce rodiny s uvedenými odborníky. V dnešní době je podstatou rozvoje komunikačních dovedností u vývojové dysfázie zaměření na celkovou osobnost dítěte, aniž by byla zdůrazňována složka řeči.

Kutálková (2005) uvádí deset pravidel pro úspěšnou terapii s dětmi s vadami řeči:

- dostatek přiměřených podnětů
- respektování věku dítěte
- respektování dosaženého stupně vývoje
- respektování zájmů a koníčků
- zdůrazňování pochvaly
- pravidlo trpělivosti
- správný výběr podnětů
- rozvoj smyslového vnímání a tělesné obratnosti
- dialog vedený slovy, gesty, pohledy, chováním i mimikou

Shrnutí

Dysfatické projevy často provázejí výraznou nezralost nervové soustavy, náprava se zaměřuje na rozvoj smyslového vnímání, obratnosti mluvidel a fonematického sluchu.

Reedukace je dlouhodobá a vyžaduje trpělivost. Výsledky jsou závislé na rozsahu poruchy a spolupráci s rodinou i užitých metodách.

1.3 Model zdraví

„Zdraví může být chápáno jako celistvost. To znamená, že zdraví je složeno z částí, které jsou navzájem závislé. Cokoliv se stane jedné části, bude mít vliv na všechny ostatní.“

kurikulum zdravého životního stylu Sorosova nadace

Světová zdravotnická organizace (WHO) definuje zdraví jako „stav kompletní fyzické, mentální a sociální pohody, a nesestává se jen z absence nemoci nebo vady“. Přestože toto je užitečná a přesná definice, dá se považovat za idealistickou a nerealistickou. Podle této definice WHO se dá klasifikovat 70–95 % lidí jako nezdravých.

Jaro Křivohlavý uvádí v knize Psychologie zdraví řadu definic například: „Zdraví je celkový stav člověka, který mu umožňuje dosahovat optimální kvality života a není překážkou obdobnému snažení druhých lidí“⁴¹

1.3.1 Emoce a psychosomatické projevy

V živém organismu je vše se vším propojeno. Arteterapie by se dala definovat také jako terapeutické opatření s jasným záměrem cíleně aktivovat energii k rozpuštění emocionálních bloků vedoucí podpoře harmonizování celého systému.

---

41 Křivohlavý, Jaro: Psychologie zdraví, Portál, Praha, 2001, s.40

Neuskutečněné potřeby zatěžují pocit dobré pohody i naše tělesné zdraví. Herman Meyer ve své knize Harmonický život⁴² uvádí pocity a možné tělesné reakce.

Zlost a hněv se psychosomaticky mohou projevovat jako bolesti hlavy, záněty, úzkost jako nemoci průdušek a plic, deprese jako potíže se žaludkem a krevním oběhem, podřízenost a závislost jako střevní potíže, odpor antipatie jako nemoci ledvin a močového měchýře, pocit bezmoci jako spasmy a nemoci pohlavních orgánů, pocit, že nic nemá smysl jako nemoci jater a kyčlí, vina jako bolest v kříži, potíže s koleny, stres a rozčílení, úrazy a nervové potíže, strach jako poruchy hypofýzy a žláz s vnitřní sekrecí.

1.3.2 Složky zdraví - celistvost zdraví

Fyzické zdraví

Je spojeno s tím, jak naše těla pracují se zdravím každého systému v těle. Pro nás je důležité pochopit, jak naše těla jsou schopna pracovat, abychom mohli zajistit, kdy se můžeme těšit dobrému zdraví a kdy může být něco v nepořádku.

Mentální zdraví

Je spojeno s tím, jak získáváme informace, jestli víme, kde získat informace, které potřebujeme, a jak se získanými informacemi naložíme. Musíme být schopni získat vědomosti z různých zdrojů a vykonat rozhodnutí zodpovědná vůči našemu tělu.

Emocionální zdraví

Je spojeno s pochopením našich pocitů a schopností vysvětlit je. Vědět, jaký máme názor sami na sebe, a na ostatní lidi, nám pomáhá vysvětlit naše pocity tak, aby tomu rozuměli i ostatní. Je důležité být spojen s množstvím emocí a věřit, že některé jsou dobré a některé ne.

Sociální zdraví

Je spojeno s tím, jak vidíme sebe jako individualitu, jako muže nebo ženu a jak vycházíme s ostatními lidmi. Potřebujeme pochopit co je pro nás důležité ve vztahu s přáteli, rodinou,

---

42 Meyer, Hermann: Harmonický život s feng-šuej, Euromedia Group, Praha, 2006, s.39

chlapcem, dívkou a jinými, se kterými se stýkáme. Měli bychom rozvinout schopnosti nutné ke zlepšení všech těchto vztahů.

Osobní (seberealizační) zdraví

Je spojeno s tím, jak vidíme sebe jako osobnost, jak rozvíjí naše ego (to je ta část osobnosti, kterou potřebujeme rozvíjet sebepoznáním, sebeuvědoměním a sebekoncepcí), čeho bychom chtěli dosáhnout, a jak pro sebe definujeme úspěch. Každý nacházíme sebenaplnění svým unikátním způsobem, způsobem, který je definován tím, čeho si ceníme a čeho chceme dosáhnout pro nás a pro naši společnost.

Duchovní zdraví

Je stonkem nebo jádrem pomyslné kytky zdraví. Je to životní energie, je spojeno se smyslem našeho bytí, čeho si ceníme a na čem nám opravdu záleží. Je to jádro naší existence. Držící nás pohromadě, umožňující nám pochopit a uvést nás do vzájemného vztahu s ostatními pěti aspekty zdraví.⁴³

1.4. Individuální plán

„V zájmu lidí jest, aby nikdo (kdo je účasten lidské podstaty) nezabloudil od cíle svého uvedení na svět; neboť nicotné je někam jíti, ale nedojíti, něco dostihovat, ale nedostihnout, hledat a nenalézat, konat a nevykonat, chtít, ale nedosáhnout. K čemu tedy býti na světě, a nevědět, nekonat a nedosahovat, kvůli čemu jsme zde?“⁴⁴

J. A. Komenský

Individuální vzdělávací plán je závazný pracovní materiál sloužící všem, kteří se podílejí na výchově a vzdělávání integrovaného žáka. Vzniká na základě spolupráce mezi učitelem, pracovníkem provádějícím reedukaci, vedením školy, žákem a jeho rodiči (zákonnými zástupci), pracovníkem pedagogicko-psychologické poradny a speciálně pedagogického centra.

1.4.1 Význam individuálního vzdělávacího plánu

---

43 Shapiro, Susan: Zdravý životní styl, Soros Foundations, New York, 1992

44 Komenský, Jan Amos: Panpedia, s.29, 30

Cílem individuálního plánu je najít optimální úroveň, aby žák mohl bez stresujícího porovnávání s ostatními žáky pracovat. Učiteli umožňuje hodnotit žáka vzhledem k jeho osobním pokrokům, bez ohledu na obecné učební osnovy. Do přípravy jsou zapojeni i rodiče. Žák je v učebním procesu aktivním spoluvůrcem plánu a přebírá zodpovědnost za výsledky reedukace.

Individuální vzdělávací plán musí sledovat dvě základní roviny:

- První rovinou je obsah vzdělávání, určení metod a postupů.
- Ve druhé rovině sledujeme specifické obtíže, snažíme se omezit příznaky, eliminovat problémy a vyzdvihnout pozitivní oblasti vývoje dítěte.

Tvorba individuálního vzdělávacího plánu vychází z diagnostiky odborného pracoviště, z pedagogické diagnostiky učitele, respektuje závěry z diskuse se žákem a rodiči. Je rozpracován pro ty předměty, kde se handicap výrazně projevuje vypracovává jej vyučující daného předmětu. Cíle vzdálené nelze přesně určit, ale musí platit, že výsledky žáka vzhledem handicapu nesmí být ve výrazném rozporu s profilem absolventa daného typu zařízení. Cíle dlouhodobé odpovídají na otázku, co by se měl žák naučit v daném ročníku. Cíle krátkodobé určují, co by měl žák v nejbližší době zvládnout.

Respektování individuálních potřeb dítěte je někdy velmi těžké v praxi uplatnit. Učitel musí v průběhu vyučovací hodiny brát v úvahu mnoho dalších věcí. Individuální přístup by se měl dotýkat těchto oblastí: metody výkladu, opakování a upevňování učiva, ověřování učiva, rozsahu písemných prací, osobního přístupu (pochvala, odměna) zohlednění některých charakteristik žáka, citlivost.

Praktická část

2. Řešená problematika

Řešeným problémem je neschopnost a následný strach komunikovat s okolím u mentálně postiženého dysfatického dítěte. Cílem arteterapie v individuálního plánu dysfatického dítěte je navodit mechanismy, které zlepšují stav dítěte směrem ke zdraví (celistvosti). Arteterapeuticky vedená výtvarná činnost (dle metodiky intervenčně-projektivní arteterapie) poskytne terapeutovi (učiteli), informace o tom, do jaké míry se dítě s handicapem vyrovnává.

Vycházím z faktu, že před začátkem arteterapeutického procesu mentálně postižené dysfatické dítě zobrazuje konceptuálně, používá chudý obrazový „slovník“, který neznázorňuje realitu.

Vlivem intervenčně-projektivní metody, by mělo dojít ke zlepšení výtvarného výrazu a výtvarné metafory a následně by mělo dojít i ke zlepšení v emocionálním stavu a k rozvoji řečové komunikace. Dítě by mělo začít lépe zobrazovat a prožívat vnější realitu.

Změna organizace obrazu předpokládá, že výtvarná metafora se z oblasti strnulého konceptu posune směrem k tvořivému znázorňování vnější reality.⁴⁵

2.1 Cíl práce

---

45 Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice - Účinné faktory vývojové arteterapie – integrativní přístup, Brno 2006 *Procvičováním kresebných projevů se vytváří obrazové představy, dochází k zvnitřnění oddálené nápodoby a ke vzniku pojmu, který umožňuje slovní vybavení (verbalizaci představ).*

Cílem práce je popis a interpretace spontánní produkce dysfatické mentálně postižené dívky. Výsledky by měly odpovědět na otázku, zda-li se vlivem intervenčně-projektivní arteterapie ve spontánní produkci mentálně postiženého dysfatického dítěte se projeví sublimace vnitřních potřeb pomocí výtvarné metafor.

2.1.2 Sestavení plánu výzkumu

Plán je zaměřen na využití arteterapie pro rozvoj komunikačních dovedností a celkový rozvoj osobnosti dysfatického dítěte.

Plán bude realizován během dvou let, od září 2008 do února 2010 v hodinách arteterapie vřazených do školního rozvrhu dítěte na Základní škole speciální a Mateřské škole v Ústí nad Labem. Škola vzdělává žáky s různými typy postižení. V prvním roce bude dítě arteterapeutický program (2 hodiny týdně) realizovat ve skupině (ve své třídě mezi svými spolužáky), v následujícím roce, bude pracovat individuálně (2 hodiny týdně).

2.1.3 Shromáždění informací

Informace budou shromažďovány z pozorování z vlastních hodin arteterapie, sběrem artefaktů domácí spontánní produkce. Práce i artefakty budou fotograficky dokumentovány. Informačním zdrojem budou i neformální pohovory s dívkou, s rodiči a ostatními učiteli.

3. Metodika

Při způsobu vedení a hodnocení produktů vycházím především z teorie a metodiky intervenčně-projektivní arteterapie, dále reflektuji Lowenfeldův ontogenetický model vývoje dětského výtvarného projevu, v diagnostice přihlížím k Testu kresby lidské

postavy (FDT) a ke znakům kresby, které mohou mít signální význam dle Draw a Person Test (DAP-Machoverová). Metody použité v této práci jsou kazuistika, popis a interpretace výtvarné produkce.

3.1 Výběr metodických postupů a jejich popis

- Výtvarná metafora

Ve výtvarné metafoře figury, prostoru a barvy jsou zobrazeny Ego, dynamické vazby a emoce. Ve výtvarné metafoře dochází k propojení symbolického a znakového jazyka

- Výtvarný výraz

Výtvarný výraz odpovídá emoční, kognitivní a senzomotorické úrovni jedince.

- Barva

Při hodnocení barevných kvalit a v interpretaci je vycházeno z metodiky rožnovské intervenční arteterapie a je reflektován Löwenfeldův ontogenetický model vývoje dětského výtvarného projevu.

Při interpretaci vycházím ze srovnávacího popisu obrazových prvků a opírám se o Löwenfeldův ontogenetický model vývoje výtvarného projevu.

- Znak kresby, které mohou mít signální význam dle Draw a Person Test (DAP-Machoverová)

Hodnocení je zaměřeno na hledání různých symbolů, které z psychoanalytického hlediska mohou být chápány jako symboly z nevědomí.⁴⁶

Velikost postavy může poukazovat na úzkost, nedostačivost, nejistotu, sebeprosazování, agresivitu, snahu vyniknout, potíže s adaptací.

U dětí se specifickými poruchami učení a chování může velikost signalizovat jen dílčí neschopnost (soustředění, motorická neobratnost).

Nedostatečné nebo chybné napojení jednotlivých částí těla může souviset s vnímáním tělového schématu. Odkazuje k problémům se sebepojetím. V době dospívání vychází z prožitků probíhajících změn zevnějšku. Znak může poukazovat na sexuální zneužívání, poruchu hybnosti.

U dětí se specifickými poruchami učení a chování může nedostatečné nebo chybné napojení jednotlivých částí těla signalizovat jen dílčí neschopnost (soustředění, senzomotorická neobratnost, nepozornost, lajdáctví, malou motivaci k provedení úkolu).

Chybění podstatných částí těla se objevuje v kresbách dětí s emočními potížemi, u dětí, které mají problémy se sebepojetím a u dětí v akutní stresové situaci. Takové znaky se mohou vyskytnout v kresbách dětí trpících schizofrenií, vzácně u dětí neurotických.⁴⁷

Způsob zpracování jednotlivých částí těla: Hlava je spojena s Egem. Je to sídlo intelektuální a fantazijní aktivity. Velikost, asymetrie, nápadnosti v obličejí jsou chápány jako znaky celkové nevyrovnanosti, emočních problémů, komunikačních a maladaptačních potíží. Pozornost je věnována znázornění zejména očí a úst, dále nosu, krku a uší.

Tělo se spojuje se základními pudy. Znázornění trupu je závislé na věku dítěte. Lidé většinou kreslí svůj somatotyp. Zpracování těla poukazuje ke vnímání vlastního tělového schématu. Infantilní provedení nebo zvýraznění pohlavních znaků poukazuje k nejistotě v identifikaci se svým pohlavím. Sleduje se provedení ramen, pasu, prsou, genitálií, boků a stehen.

Končetiny odráží fyzický kontakt s okolím. Velikost, tvar paží může poukazovat na komunikační problémy. Nohy jsou symbolem ukotvení v tomto světě. U končetin se hodnotí tvar, stínování, chodidla, postoj (poloha), symetrie.

Oblečení odráží sociální konformitu, přijetí sociálních norem. Sleduje se počet kusů oblečení, průhlednost (nahota), důraz na knoflíky, kapsy, vázanky, boty, další doplňky - rukavice, pásky, náušnice, čepice, cigarety apod.

Způsob provedení kresby: Jsou sledovány způsoby provedení detailů, nadměrná pečlivost, strnulost, symetrie, zvládnutí prostoru, umístění figury na papíře, kvalita čar, škrtání a gumování, znázornění bariér a celkový postup zobrazování.

---

46 Svoboda, Mojmir: Psychodiagnostika dětí a dospívajících, Praha, Portál, s.287

47 Svoboda, Mojmir: Psychodiagnostika dětí a dospívajících, Praha, Portál, s.290

V popisu a interpretaci výtvarného produktu je mimo jiné přihlíženo k zobrazení těchto prvků, které jsou dávány do kontextu s ostatními informacemi o klientovi.

Je sledována práce s výtvarnou metaforou a výtvarný výraz, vývoj ega a dynamické vazby.

- Srovnání vývoje figury, prostoru a barevnosti ve stádiích podle Löwenfelda

Při popisu spontánních výtvarných produktů vycházím ze srovnání vývoje figury, prostoru a barevnosti ve stádiích schématickém, gang age a pseudo-naturalistickém podle Victora Löwenfelda⁴⁸

Vývoj figury podle Victora Löwenfelda

- Schematické období: sedm – devět let, dosažení formálního konceptu
- Geometrizace těla
- Správné umístění končetin
- Proporčnost je závislá na emotivní výběrovosti
- Gang age / období party: devět – dvanáct let, kresebný realismus
- Objevuje se užití profilu
- Znázorňování detailů
- Figury jsou strnulější
- Objevuje se vynechávání, pokřivení a přehánění tělesných proporcí
- Pseudo – naturalistické stadium: dvanáct – čtrnáct let, věk zdůvodňování
- Realistické tělesné proporce
- Znázorňování pohybů těla
- Mimika obličeje
- Osoba nemusí být znázorněná celá
- Rozlišení pohlaví (karikatura)

---

48 Löwenfeld, Victor, Brittain, W. Lambert: Creative and mental growth, the Macmillan Company, New York, 1964, s.395 - 402

Victor Löwenfeld (1903-1960, výtvarný pedagog, který na základě práce s handicapovanými dětmi vytvořil k charakteristiku vývojových období dětského výtvarného projevu.)

Vývoj prostoru podle Victora Löwenfelda

- Schematické období: sedm – devět let, dosažení formálního konceptu
  - Prostor mezi linkou země a linkou nebe nevyplněn
  - Objekty se nepřekrývají
  - Pásová perspektiva (táh postava ve více dějových fázích splývání prostoru a času)
  - Sklápění do půdorysu
  - Rentgenové vidění
-
- Gang age / období party: devět – dvanáct let, kresebný realismus
  - Plocha je více využívána
  - Objevují se vnitřní vztahy mezi objekty
  - Obloha se klesá až k horizontu
  - Hloubka prostoru je charakterizována překrýváním a velikostí objektů
-
- Pseudo – naturalistické stadium: dvanáct – čtrnáct let, věk zdůvodňování
  - Prostorových vztazích,
  - Důležité předměty detailně prokresleny
  - vizuální typy: lineární perspektiva, dítě kreslí, jako by události přihlíželo
  - haptické typy: subjektivní deformace, dítě kreslí jako účastník události

Vývoj barevnosti podle Victora Löwenfelda

- Schematické období: sedm – devět let, dosažení formálního konceptu
  - vazba barva – objekt
-
- Gang age / období party: devět – dvanáct let, kresebný realismus
  - subjektivní zkušenost
  - afektivní kritéria
-
- Pseudo – naturalistické stadium: dvanáct – čtrnáct let, věk zdůvodňování
  - vizuální typy: užívají barvu ve vztahu k vzdálenosti, dopadu světla, pohybu
  - haptické typy: emocionální (afektivní) práce s barvou, plošné, dekorativní užití

3.1.1 Zadávaná témata a techniky

Techniky a témata vychází z rožnovské metodiky. Tedy výběr z aktuálních témat (dění, zážitky) pohádkové téma, pranostiky a témata z tvořivého deníku Lucii Capacchione.⁴⁹ ..

Dvoudimenzionální techniky malba akvarely, temperou, kombinovanými technikami (koláže), trojdimenzionální práce s hlinou, manipulace s objekty a artefakty.

V práci byla také používána malba u svislé stěny podle metody Arno Sterna, její popis pro potřeby této práce není podstatný.

Spontánní domácí produkce (kresby), bez jakékoli korekce a tématické instrukce ze stran terapeutky. Právě v této spontánní produkci lze dokladovat změny ve výtvarném zobrazování.

4. Výsledky

4.1 Kazuistika

Jméno: X.

Osobní anamnéza

Dívka, ročník 1995. Narodila se asi ze šesté gravidity, matce bylo 36 let. Další informace nejsou známy, patrně slabá sociální situace. Porodní váha 2 700 g, první tři měsíce života byla hospitalizována pro anémii. Do nemocnice se dostala v podchlazeném stavu.

---

49 „Děti by měly od nejútlejšího věku rozvíjet svou kreativitu, učit se sdílet své nejnepříjemnější zážitky, myšlenky a třeba i pocity ze svých případných onemocnění. Lucia Capacchione, která je pedagožkou a uměleckou terapeutkou, podává návod, jak mohou dospělí pomoci rozvoji svých dětí. Připravila řadu nápadů a cvičení, pomocí kterých děti rozvinou – na základě psaní a kreslení – své jazykové schopnosti a to do deníku, jehož obsah bude pro všechny ostatní osoby bez rozdílu věku naprosto tajný. Tím je zaručena intimita sdělení dítěte a jeho naprosto bezstarostné používání deníku.“[□]

Dívka žije od tří měsíců v adoptivní rodině. V 1,5 roku vyšetřena pro hyperaktivitu, nesoustředěnost. Pro opožděný vývoj řeči byla sledována na logopedii, neurologii a psychologii. Diagnostikován LDE syndrom s hyperaktivitou k EEG po spánkové deprivaci, vývojová dysfázie, hraniční intelekt, vadné držení těla. Lateralita ruky, levačka.

Nasazena antiepileptika, Depakine chrono. Odložena školní docházka. Po nástupu do školy matka opakovaně popisovala potíže při domácím učení, prudké afekty, záchvaty vzteku.

Logopedická péče ukončena ve 4. třídě. Přeražení do zvláštní školy ve čtvrté třídě. Sourozence v adoptované rodině nemá. Rodiče se jí intenzivně věnují. Má psa. Stále je v péči neurologa pro EPI paradoxy, medikována.

Školní anamnéza

Plní šestý rok školní docházky. Selhává, nestačí požadavkům vzdělávacího programu speciální školy. Specifické potíže v oblasti sluchového a zrakového vnímání dívka kompenzuje svou pracovitostí vytrvalostí. Fonémy stále nejsou propojeny s grafémy. Procvičené texty čte s porozuměním, dokáže je ilustrovat. Opis textu zvládá téměř bezchybně.

Dokáže sdělit své zážitky pomocí návodných otázek. Zadané úkoly plní v daném čase s menšími chybami. Slabá v samostatném úsudku, neorientuje se v čase (roční období).

V matematice pracuje s tabulkou násobení a kalkulátorem, přetrvávají potíže v orientaci v číselné řadě v oboru do 1000. Jednoduché slovní úlohy řeší jen s dopomocí učitele. Konkrétní představy o přirozeném čísle nemá. Vzorná domácí příprava.

Má ráda tělesnou výchovu, školu reprezentovala v přehazované. Dochází třetím rokem na keramický kroužek. Mezi dětmi velmi oblíbená. Pečlivá, čistotná. Nerada nosí šaty a sukně, při slavnostních příležitostech si je oblékne.

Psychologická diagnóza

Organická porucha osobnosti, postencefalitický syndrom, akutní diseminovaná encefalitida.

Aktuální verbální výkon je nerovnoměrný, názorový výkon je nízký, celkový vývoj mentálních schopností probíhá v pásmu lehké-středně těžké mentální retardace. Pomalé pracovní tempo, mluvní neobratnost, malá slovní zásoba, vývojová dysfázie, percepční potíže.

Kontakt je povrchní, při neúspěchu lakrimosní. Grafický projev simplexní, kresba postavy nese známky organicity, lateralita ruky levá. Časová, prostorová a orientace nejsou upevněny. Řeč specifická asimilace sykavek, malá slovní zásoba, neměkčí, místy je řeč setřelá, zadávané otázky nejdříve polohlasem zopakuje, odpovídá s latencí. Vývojová dysfázie, na logopedii už nedochází.

Závěry pro reedukaci

Individuální přístup, pracovat podle individuálního plánu, motivovat dítě pochvalou za každý dosažený úspěch, rozvíjet samostatnost. Rozvíjet slovní zásobu aktivní i pasivní, zaměřit se na získávání praktických dovedností, učí řešit adekvátně sociální situaci.

Arteterapie v individuálním plánu

Arteterapie jako předmět byla zavedena do individuálního plánu se souhlasem rodičů a samotné žákyně.

Výtvarná cvičení (šestý rok školní docházky) probíhala v běžných hodinách výtvarné výchovy a také formou domácích úkolů. Zadávaná témata domácích úkolů vycházela z tvořivého deníku⁵⁰. Během týdne dvě hodiny výtvarné výchovy s prvky arteterapie a

---

50 Capacchione, Lucia: Tvořivý deník, Pragma, Praha, 1982

využitím skupinové dynamiky, jedna hodina prostorového vytváření a modelování, jedna hodina práce s multimedií.

Arteterapie (sedmý rok školní docházky) probíhala dvě hodiny týdně formou individuální práce.

4.1.1 Popis a interpretace výtvarné metafory spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky

leden 2008 - červen 2009

obr.č.1

„Autoportrét“, věk 12/2, 17.1. 2008 (pastelka, karton A4 na výšku)

Figura je zpracována geometrickým stylem, (archetyp kříže odkazuje ke asi 4 letům emočního věku) směřuje od středu k levé polovině plochy, zabírá téměř 90% výšky papíru. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně vzhledem k tělovému schématu, ale ruce jsou znázorněny ještě neobratně.⁵¹ Disproporční je velikost hlavy, délka rukou šířka levé nohavice. Oblečení je složeno z dvojdimenzionálních jednoduchých tvarů. Střední část těla je řešena ve tvaru kříže. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů, zdvižené vzhůru. Nejprve byla nakreslena obrysová linka černou pastelkou, následně

---

⁵¹ Rycroft, Charles: Kritický slovník psychoanalýzy, Psychoanalytické nakladatelství J. Kocourek, 1993 *TĚLESNÉ EGO, TĚLESNÁ PŘEDSTAVA, TĚLESNÉ SCHÉMA, Tělesné Ego je Freudův pojem pro tu část Ega, která se odvozuje z percepce sebe (SELF) oproti percepci vnějších objektů. „Ego je hlavně a především tělesné Ego, tzn. že Ego je konec konců odvozeno z tělesných pocitů, hlavně z těch, které prýští z povrchu těla“ - Freud (1927). Tělesná představa je psychologický výraz pro vlastní pojetí vlastního těla. Tělesné schéma je neurologický výraz pro orgánovou reprezentaci těla v mozku.*

vybarveno oblečení a vlasy. Na figurách z této doby jsou vždy visací náušnice. Obličej je schematický. Figura je strnulá v oblasti ramen, ale nohy naznačují pohyb. Smíšený profil (obličej je en face, boty z profilu). Tričko je zvětšeno v oblasti ramen, rukávů. Linka je nejistá v oblečení. Organicita se projevuje ve zvětšené hlavě a silném krku, místy roztřesené a zdvojené hrubé kreslířské linii a simplifikovaném obličejí.

Prostor je prázdný, pouze v levém horním rohu je datum vzniku kresby. Kresba není autorkou podepsaná. Linka papíru zastupuje linku země. Souvztažnost s okolím je naznačena pouze umístěním figury k dolní hraně obrazové plochy.

Barvy černá, fialová a žlutá odkazují k citové nejistotě a potřebě sebe prezentace.

Interpretace

První obrázek spontánní produkce, který byl nakreslen během 10 minut o přestávce ve škole. Podnětem byla výzva učitelky, aby nakreslila sama sebe. Kresba je nápadně chudá, provedená s nízkou kreslířskou zručností. Obrazové ploše dominuje figura bez souvztažnosti k okolí, pohlaví je rozlišeno pouze pomocí atributů, náušnice, obuv s podpatky. Visací náušnice mohou symbolizovat problémy se sluchovým vnímáním. Žlutá barva bývá nazývána barvou levé hemisféry, stimuluje ji podporuje duševní kapacitu člověka.⁵² Znázornění ramen se obecně považuje za výraz pocitů a potřeby tělesné síly.

obr. č.2

„Autoportrét II“, věk 12/5, 17.4. 2008 (fixa, papír A4 na výšku)

---

⁵² Šicková-Fabrici, Jaroslava: Základy arteterapie, Praha, Portál, 2002, s. 118

Figura stojí ve středu plochy, zabírá téměř 90% výšky papíru. Novým prvkem jsou tváře a vyceněné zuby, oči s panenkami a řasami a obočí. Snaha o zachycení výrazu. Nos se dvěma dírkami vygumován a nahrazen nosem L. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je velikost hlavy, délka rukou šířka levé nohavice. Oblečení je složeno z dvojdimenzionálních jednoduchých tvarů. Ruce jsou ochablé, se správným počtem prstů (ukazují na prostou osobnost s neemočním vztahem k okolí spojené s pocity nedostačivosti). Nejprve nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a vlasy. Obličej je schematický, ale má živý výraz. Pod černými vlasy jsou tužkou nakresleny uši s dlouhými visacími náušnicemi (svislá čára s pěti příčnými linkami patrně odkazuje k obtížím se sluchovým vnímáním). Figura je stále strnulá v oblasti ramen, ale nohy naznačují pohyb. Smíšený profil (obličej je en face, boty z profilu). Tričko je zvětšeno v oblasti ramen, rukávů. Linka je nejsilněji zvýrazněna v oblasti ramen.

Prostor je prázdný, pouze v pravé horním rohu je datum vzniku kresby, je vyznačena linka země. Během práce se objevilo gumování v oblasti střední části těla. Barevně jsou zvýrazněny ruce a krk. Je vyznačen pas s páskem a přezkou. Zvláštností jsou dva podpisy.

Barva naznačuje úzkost, patrně vyplývající z celkové školní zátěže.

Interpretace

Pohled očí směřuje doleva, nohy mají nakročeno doprava. Střed těla tvoří pevný kříž, odkazující agresivním tendencím (silný krk). Matka uvádí, že dívka je doma často tvrdohlavě odmítá poslouchat její instrukce týkající se školních práce, domácích úkolů. *(Typ zobrazování emočně odpovídá asi 4-letému dítěti -se může jednat o projevy tzv. první puberty.)* Opakováním a zvýrazněním jména fixou dochází k podtržení významu, který dívka přikládá sounáležitosti k rodině a také k tomu, že se umí podepsat. Opakuje se asymetrické zpracování figury v oblasti nohou. Pásek může odkazovat ke zvýšené kontrole tělesných impulsů spolu s racionalizací, které přetvářejí tenzi do estetického

nebo narcistického vyjádření.⁵³ Přepracovaný grafický znak nosu může odkazovat k hostilitě k mužům.

obr. č. 3

„Venčení Čika“, věk 12/11 14.10. 2008 (pastelka, papír A4 na výšku)

Figura stojí ve středu plochy, zabírá téměř 50% výšky papíru. Jedná se o autoportrét, poprvé je zaznamenán nějaký vztah k okolí a ostatním figurám. V obrázku je vidět velká snaha zaznamenat pohyb. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je délka pravé nohy. Oblečení je složeno z dvojdimenzionálních jednoduchých tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Levá ruka je výrazně silnější. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a vlasy. Obličej je schematický. Novým prvkem u očí jsou dolní řasy. Zmizela strnulost v oblasti ramen ve tvaru T. Je nahrazena balónkovými rukávy. Chybí krk, který jakoby přetíná vlající modrá šála, která je následně vygumovaná. Tělo naznačuje pohyb. Smíšený profil. Obličej je en face, tělo z tříčtvrtečního profilu. Obličej má barvu, panenky v očích jsou hnědé. Tričko je zvětšeno v oblasti ramen, rukávů. Pravá ruka zakrývá břicho. Linka je nejistá v oblasti prstů.

Prostor je vyplněn zvýšenou linkou země, naznačeny dva černé kopce, nebe dosahuje až k lince země, na obloze jsou tři malé mraky, v pravém horním rohu je výseč

⁵³ Analytické hodnocení vycházející z Testu kresby lidské postavy (FDT) Karel Koubek, Testcentrum-Hogrefe, Praha 2007

slunce s paprsky. Gumování je patrné v oblasti krku a při snaze nakreslit zvíře, oblasti střední části těla. Podpis je na druhé straně v pravém horním rohu.

Barva převažuje studené ladění obrázků působí harmonicky.

Interpretace

Na obrázek byla dívka velmi pyšná. Došlo k velké emocionální změně. Dívka se začíná při komunikaci smát, je víc přirozená. Spontánně se snaží sdělovat různé informace. Vypráví zážitky s otcem a se sestřenicí. Na obrázku se objevují tři mraky. Patrně symbolizují počet členů v rodině.

obr. č.4

„S míčem“, věk 13/1 26.12. 2008 (pastelka, tužka, propiska, papír A4 na výšku)

Figura stojí ve středu plochy, zabírá téměř 90% výšky papíru. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je velikost hlavy. Jedná se o první pokus znázornit hlavu z profilu. Oblečení je složeno z dvojdimenzionálních jednoduchých tvarů. Ruce jsou měkké. Snaha o zachycení zaoblení ramen. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení, vlasy a linka země. Na uchu je vidět kulatá zlatá náušnice (ženský prvek). Tělo působí ztuhle, přestože v pažích je jemná vlna pohybu. Obličej je z profilu, střední část těla je z en face a boty jsou z profilu. Objevuje se oblečení z barevných fleků. Opakuje se pásek s přezkou. Detailně jsou zachyceny

kopačky. Gumování se objevuje o oblasti celého těla, zejména paží. Propiskou je obtažen míč, linka země, která je v oblasti nohou přerušena a náušnice na uchu. Podpis je na druhé straně v pravém dolním rohu.

Prostor je naznačen linkou země, snaha nakreslit míč s perspektivními linkami.

Barva objevuje se nové barevné řešení trika. Připomíná možná nějaký sportovní dres. Snažila se použít, co nejvíce barev.

Interpretace

Dívka tráví venku čas v chlapecké skupině. Někdy s nimi i hraje fotbal. Chlapci jí škádlivají a jí jejich pozornost těší, ale zároveň se stylizuje do role kamaráda. Ráda se s chlapci zdraví chlapeckými gesty podáváním rukou. Kamarád o ní řekl: „že je dobrá kamarádka a jako holka taky docela ujde, ale nic bych s ní neměl.“ Na obrázku je zaznamenána silná touha být někým jiným. Vzhledem k předcházejícímu obrázku dochází k výtvarné regresi.

obr. č. 5

„Láska“, věk 12/11, 30.12. 2008 (pastelka, karton – úřední tiskopis A4 na šířku)

Figury stojí v levé polovině plochy, zabírají asi 60% výšky papíru (zpracování figur odkazuje k emocionálnímu věku asi 9-letého dítěte) Poprvé je zaznamenán kontakt s druhou figurou - dotek. Figury jsou v oblečení rozlišeny podle pohlaví. Dotýkají se prsty, protože společně drží červené srdce s nápisem love. Ze srdce visí silný hnědý provázek. Vedle figur vpravo stojí růžový dům se třemi zavřenými okny, kouřícím

komínem na levé straně červené střechy a dveřmi s klikou. V oknech byly nakresleny hlavy, které byly následně vygumovány.

Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je délka paží figur, které se dotýkají. Oblečení je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Nohy u ženské figury jsou v oblasti kolen spojené, jedná se o snížený rozkrok (mohou naznačovat strach ze sexuálního útoku nebo možnou touhu po něm) Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a vlasy a prostředí. Obličej je schematický. Smíšený profil. Obličej je z profilu, těla jsou en face, boty z profilu.

Prostor je znázorněn zvýšenou linkou země, byla využita linka z tiskopisu. (zpracování prostoru odkazuje k emocionálnímu věku asi 6 letého dítěte). Zajímavé jsou tři linky propisovačkou, které možná naznačují perspektivní cítění. Podobně jako u míče na obr. č. 3. Na obloze je šest mraků v řadě, v pravém horním rohu je slunce s paprsky.

Barva Zvláštností sou vydřená místa na kolenou mužské figury, sukni a nohou na ženské figuře (může odkazovat k zakázané sexuální zvědavosti). Podpis je na druhé straně v pravém dolním rohu. Křestní jméno je napsáno modře, s vybarvenými klíčkami, příjmení fialově s červeným kouřem, datum je červeně.

Interpretace

Dívka navázala kontakt s chlapcem, kterého zná už do raného dětství. Je to spolužák ze školy. Vodili se spolu ze školy za ruce. Dívka se nakreslila v ženských šatech a s náušnicemi a dobře se tak identifikovala se svou rolí (postavy na obrázku vyjadřují abstraktní zobrazení pojmu láska.) Dívčiny nohy a ruka naznačují pozvánku do domu. Mraky na obloze mohou symbolizovat nejistotu ve vztahu. V domě jsou tři okna, za kterými dívku sledují dvě postavy patrně rodiče, které dívka nakonec vygumovala. Podle data vzniku 30.12. 2008 prostředí obrázku vůbec nekoresponduje s ročním obdobím.

obr. č. 6

„Ach jo!“, věk 13/3, 26.2. 2009 (pastelka, linkovaný papír A4 na výšku)

Figura směřuje k pravé polovině plochy, zabírá téměř 80% výšky papíru. Jedná se o autoportrét, poprvé je zaznamenán slovní doprovod vycházející z úst. V obrázku je vidět návrat k řešení střední části těla ve tvaru kříže. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je délka rukou. Oblečení je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké, na pravé ruce se šesti prsty. Neobratně působí napojení rukou na ramena. Nejprve byla nakreslena obrysová linka pastelkou, následně vybarveno oblečení a vlasy. Kalhoty i tričko jsou vybarveny pastelkou s vícebarevným hrotem, výsledná barevnost je tmavá. Obličej je schematický. Novým prvkem jsou otevřená ústa, ze kterých vychází bublina s nápisem „ach jo“. Nos má podobu zrcadlového písmene S se dvěma dírkami. Výraz obličeje působí vyděšeně. Figura stojí široce rozkročena. Linka je nejistá v oblasti levé ruky a levé boty.

Prostor znázorněn dvojitou linkou země. Nevyskytuje se žádné gumování.

Barva Zvláštností jsou sytě rudé uši. Podpis je na druhé straně dole jméno, příjmení, datum, třída, rok v závorce, to celé podtržené.

Interpretace

Domnívám se, že v této době se dívka se cítila pod tlakem. Narůstaly úkoly, které byla nucena zvládat (školní práce) a byla vyžadována samostatnost v jejich plnění. (Postava zobrazuje autorku, proto nastává posun k dřívějšímu typu zobrazování, které by se dalo interpretovat jako zprávu, je mi teprve 4,5 roků, nemohu stihnout, co po mě

chcete.) Projevuje se protest (barva oblečení, postoj). Potíže jí činí analýza slovních pokynů, možná si zvědomňuje, že se za to stydí (rudé uši)? Ráda by si vytvořila odstup k situaci. Vzhledem k tomu, že neumí psát (pouze opisuje) je velmi nezvyklé užití slovního doprovodu. Měla asi velkou potřebu vyjádřit povzdech. Na samostatně a správně napsaná písmena ve slovech „ach jo“ byla velmi hrdá. Ústně při předávání potvrdila: „Moc úkolů!“ Únava a protest může také vyplývat ze zmatků v citovém životě. Z mého náhodného pozorování situace dokládám, že se dívka nebyla schopna projevit svou nelibost, když její kamarádka koketovala s jejím přítelem.

obr. č. 7

„Venčení Čika I.“, věk 13/4, 11.3. 2009 (pastelka, propisky, papír A4 na šířku)

Figura Tři figury, zabírají téměř 70% výšky papíru. Jedná se o portrét rodiny, poprvé je zaznamenán pokus držení se za ruce, překrývání v oblasti dlaní. Tři figury, táta, máma a Jana. Mezi otcem a matkou leží pes, čivava. Otec je od matky oddělen červeným vodítkem. U každé figury je napsáno označující slovo. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je délka nohou. U ženských figur se opět objevuje snížený rozkrok. Oblečení je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů se snahou oddělit palec a vyznačit nehty a náznakem uvědomování si loketních kloubů. Nejprve byla nakreslena obrysová linka propiskou, následně vybarveno oblečení. Linka propiskou je velmi sebejistá až na řešení psa. Obličejy jsou schematické, všechny stejné. Figury se liší účesem a oblečením. Zmizela strnulost v oblasti ramen ve tvaru T.

Prostor je naznačen linkou země. Zelená barva končí pod rameny a navazuje na ní plocha modrého nebe. Plocha je vyšrafována různými směry. Gumování je patrné v oblasti zvířete. Podpis je na druhé straně v pravém horním rohu.

Celkově pečlivě provedeno, důraz kladen na barevné odlišení jednotlivých prvků oblečení.

Barva jednotlivé postavy jsou barevně charakterizovány. Otec sebeprezentační žlutou, matce dívka připisuje juvenilní barevnost a sobě fialovou (doplňkovou k otcí).

Interpretace

Rodinu spojuje matka, ale její ruce mají jakési lemy, které ji zároveň od ostatních oddělují. Postavy mají vytřeštěný výraz. Postava otce je pro dívku velmi důležitá. (Postoje mohou ukazovat na emocionální odpoutání 4 leté dívky od matky a příklon k otcí). Reprezentuje rodinu. Dívka zrcadlí jeho postoj, ramena má výš než matka ve stejné výšce jako otec. Možná se lépe identifikuje s maskulinní pozicí.

obr. č. 8

„Venčení Čika II.“, věk 13/4, 19.3. 2009 (fixa, papír A4 na šířku)

Figura stojí vlevo plochy, zabírá téměř 90% výšky papíru. Jedná se o autoportrét, poprvé je obrázek zpracován bez předkreslení tužkou. V obrázku je vidět sebejistota v lince, zvládnutí schématu. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je délka nohou. Oblečení je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Levá ruka je delší. Obličej je schematický. Občas využívaným prvkem

jsou tváře. Tělo působí uvolněně. Pes je nakreslen ležící z profilu. Vodítkem je propojen s figurou. Podpis je na druhé straně v pravém horním rohu, tiskacími písmeny.

Prostor je naznačen linkou země. Zelená barva končí pod rameny a navazuje na ní plocha modrého nebe. Plocha je vyšrafována různými směry. Na obloze jsou tři mraky první je oddělen od ostatních hlavou figury. V pravém horním rohu bylo přimalováno slunce až po modré obloze. Nohy jsou v dolní části přeškrtnuty linkou země. U psa je linka přerušena. Pes byl nakreslen dřív než postava.

Barva Plně barevný v celku vyvážený obrázek V jinak čisté barevnosti působí slunce studeně a jedovatě.

Na triku se objevuje vzorek. Nohavice u kalhot mají odlišnou barevnost. Barevnost je harmonická. Nejprve byla nakreslena obrysová linka černou fixou, následně vybarveno oblečení a vlasy pozadí.

Interpretace

Mezi dívčími domácími povinnostmi patří také venčení psa, čivavy. Postava na obrázku má spíš chlapecké rysy, ale dívka postavu označila za sebe samu. Byla velmi pyšná, že umí nakreslit psa svým vlastním originálním způsobem. Velikost psa je oproti realitě nadsazená. Motiv psa, kterého má na vodítku se v její produkci opakuje. Pro dítě je zřejmě velmi důležité, že je za něco (někoho) zodpovědná a že ho ovládá.

Pozn. Nápadný je rozdíl mezi zpracováním krajiny a psa, které emočně odpovídá téměř dospělému člověku a figury, která emočně odpovídá zpracování 6 letého dítěte.

obr. č. 9

„Autoportrét III.“, věk 13/4 (fixa, propiska, papír A4 na výšku)

Figura stojí ve středu plochy téměř 80% výšky papíru. Poprvé je užíváno dekorativní řešení detailů oblečení. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Nohy mají snížený rozkrok. Oblečení je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou rozpřažené se správným počtem prstů. Nejprve nakreslena obrysová linka propiskou, následně vybarveno oblečení, vlasy a prostředí. Oblečení je vyzdobeno dekorativními prvky, geometrickými psaníčky ve střední části těla a květinami na sukni, na krku je velký kříž. V levé ruce figura drží květiny zabalené v celofánu. Obličej je schematický, je vybarven oranžově, prvky obličeje jsou ve správném poměru k velikosti hlavy. Figura stojí strnule, ruce jsou doširoka rozpřažené nohy mírně rozkročené. Účes pokrývá zelený závoj. Oblouk hlavy z levé strany chrání jméno napsané světle zelenými tiskacími písmeny a končící tečkou.

Prostor vytváří dva zelené kopce s květinami, mezi kterými figura stojí, tři mraky vlevo nahoře a roztřepené slunce vpravo nahoře, je zvýrazněná linka země, která je mezi nohama správně přerušena.

Barvy působí vesele. (Odkazují k uvědomění si, vždyť já jsem vlastně holčička. Dekorativní obrázek je typický pro předškolní estetiku holčiček, aby to bylo krásné. Zkoušení všech barev emocionálně odkazuje k emocionálnímu věku mezi čtvrtým a pátým rokem.)

Interpretace

Velmi netypicky řešený obrázek, zřejmě inspirovaný rukodělnými činnostmi v hodinách pracovního vyučování. Dívka nemá ráda šaty a sukně, vezme si je jen, když je k tomu vyzvána. Je upravená a čistotná. Oblečení jí vybírá a kupuje matka. Zdá se, že v tomto obrázku dívka projevila svoji potřebu a představu, jaký styl oblékání by se jí líbil.

obr. č. 10

„Marek“, věk 13/5 (pastelka, tužka, papír A4 na výšku)

Figura stojí ve středu plochy, zabírá téměř 85% výšky papíru. Jedná se o portrét chlapce, poprvé je převedena pozornost z vlastního já na jinou postavu. V obrázku je vidět snaha zaznamenat pohyb. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Problém je v znázornění nohou, u levé nohy se koleno ohýbá v protisměru. Vypadá to, jakoby se figura skládala do kolen. Přesto je to velmi pěkně vyvedená dvojdimenzionální figura. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a vlasy a prostředí. Obličej je schematický. Tělo naznačuje pohyb směrem doprava. Oblečení je zvýrazněno v oblasti ramen, rukávů. Gumování není v žádné části obrázku patrné. Nad hlavou figury je její jméno. Podpis autorky je na druhé straně dole.

Prostor je zeleným pásem země, hnědým pásem sahajícím do výšky podpaží figury a navazujícím pásem nebe. Slunce s paprsky je vlevo nahoře (obvykle je kresleno vpravo nahoře)

Barevně upoutávají modré oči plné dobré vůle. Obrázek působí harmonicky. Postavu zasadila do tří barevných pruhů světle modrého, světle hnědé a světle zeleného.

Interpretace

Obrázek je kreslen s pečlivostí, je vidět, že autorce na této osobě záleží. Barevné pruhy by mohly naznačovat fakt, že dívka není na vztah připravena a že partnera vnímá spíš

jako bratra. To může působit tenzi, mezi očekáváním chlapce a reálným chováním dívky.

obr. č. 11

„Jedeme v autě“, věk 13/5 (pastelka, tužka, papír A4 na šířku)

Figury jsou znázorněny jen jako hlavy bez těl, ale je vidět snaha o rozlišení jednotlivých postav bez potřeby napsat, kdo je kdo. Objevuje se snaha zaznamenat pohyb, náznak individualizace hlav. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, barevný důraz je kladen na auto, které má zelený předek se dvěma červeným světly, hnědé dveře a modrou zadní část. Plochu zabírá velké auto z profilu, které jede zprava doleva. Vlevo nahoře je vidět semafor, na kterém svítí všechna světla. Auto má tři výfuky, ze kterých se kouří, zdá se, že auto jede. V oknech jsou vidět hlavy tří figur nakreslené jen tužkou. Gumování je patrné na poslední hlavě v autě a na kouři u výfuku. Datum a křestní jméno jsou na druhé straně v pravém dolním rohu.

Prostor je znázorněn černou silnicí a jsou třemi mraky, v pravé horním rohu je slunce s paprsky.

Barva Auto má velké černé pneumatiky a jede po černé silnici, na které je přerušovaná linka. Na autě jsou tři zóny - zelená přední kapota, hnědá část dveří a modrý zadek.

Interpretace

V obrázku je vidět velká snaha zaznamenat pohyb. Není jasné, kdo auto řídí, protože místo pro řidiče je bez oken. (na tento dotaz, bylo zodpovězeno, že auto řídí

otec) Auto jede na plný plyn. Na semaforu svítí všechny barvy, stůj, připrav se i jed', nevíme, jak jeho řidič zareaguje. Auto veze svůj náklad tři usmívajících se hlav. Podle Pulverova schématu auto míří do minulosti.

Pozn. Obrázek odkazuje k emocionálnímu věku 7-8 letého chlapce.

obr. č.12

„Jane, Anno“, věk 13/6 (pastelka, papír A4 na šířku)

Figury stojí každá na své polovině plochy, zabírají téměř 60% výšky papíru. Poprvé je zaznamenána slovní komunikace mezi dvěma figurami. Figury si podávají srdce. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je délka horní a dolní poloviny těla. Oblečení je rozlišeno podle pohlaví. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Levá ruka je výrazně silnější. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a vlasy. Obličej je znázorněn ženský en face a mužský z profilu. Gumování je patrné v oblasti nápisů. Podpis je na druhé straně v levém dolním rohu.

Prostor je vyplněn pásem země, který je ohraničen červenou a zelenou linkou. Na obloze jsou čtyři mraky, jeden v pravé horním rohu částečně zakrývá slunce s paprsky.

Barva chlapcova oblečení je svědčí o tvrdosti v kontaktu dokonce vidí rudě, dívka se zapalují lýtky. Obě postavy mají červené vlasy.

Interpretace

Není jasné, kdo komu srdce dává. Postavy na obrázku jsou dívčina sestřenice a její kamarád. Scéna se odehrává na dětském hřišti. Přestože se obě postavy usmívají, autorka obrázku patrně nevědomě zaznamenala potíže ve svém partnerském vztahu

nebo svých kamarádů. (Chlapci hoří jeho levá půlka srdce a levá ruka. Dívka se před ním chrání červeně ohraničeným polem.)

obr. č. 13

„Jana, Roman, Jana“, věk 13/6 (fixa, tužka, papír A4 na šířku)

Figury se drží za ruce, zabírají asi 50% výšky papíru. Jedná se o portrét rodiny, rodiče jsou představeni jako stejně staré osoby, nad hlavami jsou jejich křestní jména. Na obrázku je vidět snaha zaznamenat soudržnost. Jednotlivé části těl jsou napojeny správně. Disproporční jsou poměry horní a dolní poloviny těla. Figura vpravo má delší levou ruku. Pohlaví je rozlišeno jen účesem a napsaným jménem. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a vlasy. Obličej je schematický u všech osob stejný. Figury se dívají na diváka. Zvláštností jsou čáry na krku, které jsou možná náhrdelníky. Podobné záložky se objevují na nohavicích a na jiných obrázcích také na konci rukávů.. Gumování není v žádné části obrázku patrné. Podpis je na druhé straně v pravém horním rohu.

Prostor je vyplněn pásem hnědé země, pásem zelené, která opět sahá do podpaží a pásem modrého nebe.

Barva Nevědomě je zde užita barevná perspektiva. Barevnost postav dobře charakterizuje roli otce hnědá (mužská autorita a šedá (společensky dominantní), otec také vystupuje blíže k okraji linky papíru. Roli matky (světle modrá - pečující, tmavě zelená - očekávající a houževnatě poklidná) i dítěte (se sníženou prožitkovostí).

Interpretace

Dívka prezentuje svoji rodinu pouhým spojenectvím. Rodiče si jí věnují, jezdí na výlety, učí se s ní. Dívka má řadu povinností, které v domácnosti vykonává. Bývá na návštěvách u babičky. Nic z toho se ve výtvarné produkci neobjevuje neprojevuje nějaká činnost, kterou dělají spolu. Při zadání nakresli rodinu je rodina prezentována tímto schématem, kde postavy mají pouze jinak barevné oblečení. To je dokladem, že dívka pracuje konceptuálně a činí jí potíže přiblížit výtvarný projev vnější realitě.

obr. č. 14

„Dům na kopci“, věk 13/6 (pastelka, papír A4 na šířku)

Figura stojí ve středu plochy, zabírá 40% výšky papíru. Poprvé je zaznamenán prostor krajiny jiným způsobem, dokonce s náznakem perspektivní cesty. Dům stojí ve středu obrázku na kopci, vlevo je jehličnatý strom, který má správný sklon vzhledem ke kopci. Vpravo je masivní hnědá zeď. Dům má dvě zavřená okna, která byla narýsována pravítkem, černé dveře, šedou střechu a komín s kouřem na levé straně střechy. Okna jsou rozpůlena jen svislou čarou. K černým dveřím, které jsou možná jen dírou, protože na nich není klika, vedou z obou dolních rohů čáry ohraničující cestu. Po cestě kráčí figura, levou ruku má zdviženou a levou nohu nakročenou. Vpravo nahoře je slunce a téměř neznatelné dva mráčky. V obrázku je vidět snaha zvládnout jednotlivé poměry velikostí. Podivným prvkem je hnědá zeď, která je narýsovaná pravítkem. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vše až na stěnu a okna domu vybarveno. Gumování je patrné v koruně jehličnatého stromu a také pod ním. Podpis křestním jménem a datem je na druhé straně v pravém horním rohu.

Prostor poprvé je zaznamenán prostor krajiny s náznakem lineární perspektivy (cesta).

Barva Obrázek působí studeně. Opět se objevuje kombinace zelené, světle modré a hnědé. Barvy by mohly vy povídat o úzkostném ladění.

Interpretace

Význam ani důvod vzniku obrázku dívka neuměla podat. Na dotaz, co nakreslila, odpověděla, jdeme někam na výlet. Na obrázku je ona sama. Kompozice obrázku je centrální. Může být analogii sebestředných tendencí a agresivních tendencí (jehličnatý strom).

Pozn. Zdá se, že obrázek je zpracováním perspektivy cesty mimo úroveň ostatní spontánní produkci. Buď dívka aplikovala, poznatky z hodin výtvarné výchovy nebo jí někdo možná vedl někdo, kdo byl poučen o perspektivě.

obr. č. 15

„Rande I.“, věk 13/6 (fixa, tužka, papír A4 na šířku)

Figury stojí spíše v levé polovině plochy, ženská figura zabírá téměř 70% výšky papíru. Poprvé je zaznamenán jiný fyzický kontakt figur než držení za ruce. Figury se dotýkají v pase a na rameni. Poprvé je také nakresleno držení nového předmětu, kabelky. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je velikost dlaní a délka levé paže u ženské figury a poměr horní a dolní poloviny těla. Oblečení je složeno z jednoduchých dvojdimenzionálních tvarů v doplňkové barevnosti. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a vlasy. Obličej je schematický. Pohlaví je rozlišeno délkou účesu oblečením a doplňkem oblečení (kabelkou). Gumování je patrné v oblasti pravé ruky ženské figury. Podpis křestním jménem je na druhé straně v levém dolním rohu.

Prostor je vyplněn zvýšenou zvlněnou linkou země, na které se objevuje míšení barev a spodní okraj papíru byl také vlnkovitě ustřižen. Na obloze jsou čtyři mraky, zakrývají celou oblohu jakoby měly odclonit slunce, které je v pravém horním rohu.

Barva Objevuje se doplňková barevnost, přesto obrázek působí chudě a nedokončeně.

Interpretace

Dívce se zapalují lýtka (červené punčocháče). Demonstruje své pohlaví atributem žluté kabelky, do svého života vpouští další osobu (čtyři mraky na obloze), otec je odstíněn (slunce a mrak). Ve vztahu s partnerem vyhledává pocit tělesné síly (dotyk na rameni) a domnívá se, že partner od ní očekává rození dětí (dotyk na boku).

obr. č. 16

„Rande II.“, věk 13/6 (fixa, tužka, papír A4 na šířku)

Figury stojí na pravé straně plochy, zabírá téměř 60% výšky papíru. Poprvé se objevuje změna ženského účesu, navíc na hlavě z profilu a u ženských bot se objevují podpatky. U mužské figury se objevuje nový znak pro nos, který byl v předchozích pracích sice naznačen, ale následně vygumován. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Ruce ale mají stále gumový tvar, jsou bez kloubů ve správných místech. Disproporční je délka rukou a u mužské figury je nepoměr mezi horní a dolní polovinou těla. Oblečení je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení, vlasy a prostředí. Obličej je schematický. U ženské figury jsou zdůrazněny horní řasy a malé střevíce. Gumování je patrné v oblasti pravé ruky mužské figury, kde byla upravována šířka rukávu a v oblasti před nosem ženské figury, kde se patrně řešil tvar

účesu. Na účesu je vidět, že byl prodloužen od ramen až do půlky pasu. Podpis je na druhé straně v pravém horním rohu.

Prostor země je vyplněn třemi kopečky země, kde se objevuje prvek překrývání jednak v kopcích samotných, ale také mezi zemí a jehličnatým stromem v levé části plochy. Strom má silný kmen a vyrůstá z okraje papíru, je bez kořenů. Od kmene stromu směrem k dvojici vylézá velká hnědá housenka s tykadly. Tento výtvarný prvek byl využíván v předchozí produkci a patří do „obrazového slovníku“ klientky. Na obloze jsou tři mraky, kde prostřední mrak zakrývá slunce s paprsky.

Barva Ženská figura byla zjemněna výrazně ženskými atributy, dlouhé černé vlasy, růžové tričko, vyzývavý červená sukně a červené punčocháče. Obrázek působí zaplněně.

Interpretace

Na obrázku působí bizardně velká hnědá housenka vylézající kmene stromu. Housenku je možné interpretovat jako symbol nízkosti a ohavnosti (tabu odkazující mužskému pohlaví), ale například v Indii je také symbolem putování duší (přes stádium kukly se stane motýlem).⁵⁴ V mužské figuře se objevuje oddělení horní a dolní půlky těla, přičemž je kladen důraz na barevně nezaplňný pásek. To by mohlo být metaforou zvýšené kontroly tělesných impulzů spolu s racionalizací, které převádějí tenzi do estetického (narcistického) vyjádření.

Pozn. Motiv housenky se s produkcí dívky vyskytuje od mladšího školního věku a dal by se interpretovat v této souvislosti jako, počkám si na lásku, až ze mě bude motýl, zatím jsem ještě housenka, malá holka.

---

⁵⁴ Becker, Udo: Slovník symbolů, Portál, Praha, 2002, s.86

„Cesta na hrad“, věk 13/7 (fixa, tužka, papír A3 na šířku)

Dvě figury, zabírají 30% a 20% výšky papíru. Poprvé je zaznamenán pokus o pohyb v prostoru. Pokus o znázornění třetí dimenze (lineární perspektivy v obrázku). Obrázku dominuje velký šedý hrad se čtyřmi věžemi se zavřenými okny a zavřenou bránou. Na věžích jsou dvě české vlajky, ale jedna je nevybarvená, přestože její žerď vybarvená je. Oblečení figur je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveny postavy a prostředí. Linka tužkou je velmi sebejistá, jako by šlo o nacvičené schéma. Obličejové jsou schematické, ale dá se odlišit mužská a ženská figura podle účesu a podle řas na ženské hlavě. Figury se neliší typem oblečení. Gumování není patrné v žádné části obrázku. Podpis chybí.

Prostor je naznačen linkou země, z které ubíhá cesta směrem k hradní bráně, cesta se zužuje. Hrad je vsazen do zeleného pásu. Slunce s paprsky je v levém horním rohu a na obloze jsou tři mraky v nestejně výšce. Plocha je vyšrafována různými směry. Zdá se, že na cestě je skryto písmeno M. (Sklápění figury do půdorysu odkazuje k emocionálnímu věku pětiletého dítěte.)

Barva Obrázku dominuje kultivovaná šedá barva hradu, houževnatá zelená barva kopců a hnědá (spojená se schopností vnímat)⁵⁵ cesta mohou odkazovat na závislosti na původní rodině.

Interpretace

⁵⁵ Chetwynd, Tom: Lexikon snů, Votobia, Olomouc, 1997, s.39

Hrad, vyvýšené místo opevněné je symbolem bezpečí a ochrany. Pevnost vědění, která může být dobyta, přestože hradní brána je zavřena. Na věžích vlají dva prapory jako symbolický výraz vykročení ke změně.

Obr. č. 18

„Anna, Jana, Hana“ věk 13/7 (pastelka, tužka, papír A3 na šířku)

Tři figury, zabírají spíše pravou polovinu plochy, mají asi 50% výšky papíru. Poprvé je zaznamenán pokus o dynamický pohyb figur a individualizaci pomocí jednoduchých obměn v oblečení. Figura Hany má měkký, jakoby taneční postoj, hlava je nakreslena z profilu, její oko sedívá na pozorovatele obrázku. Tři figury, jsou tři kamarádky. Anna je sestřenice, Hana je spolužačka ze školy. Anna a Hana se ve skutečnosti neznají. Jana vyskakuje do výšky. U každé figury je napsáno označující jméno. Jména jsou vygumovaná, jakoby nakonec byla zbytečná. Jednotlivé části těla jsou napojeny správně. Disproporční je délka rukou u figury Jany a Anny. Objevuje se obloukovité zdůraznění ramen (maskulinní tendence). Oblečení je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Nejprve byla nakreslena obrysová linka tužkou, následně vybarveno oblečení a prostředí. Linka tužkou je črtaná v těch místech, kde byla snaha objevit nový tvar, zaznamenat pohyb. Obličej je schematické, všechny stejné. Figury se liší délkou účesu a drobnými změnami v oblečení a doplňcích. Figuru Anny byla vygumována levá noha, která původně směřovala prudce vzhůru. Figuru Jany byla vygumována kabelka. Nad Janou byl také gumování opraven sklon mraku. Podpis chybí.

Prostor je naznačen mírně zvlněným pásem zelené země. Na nebi jsou tři mraky a v pravém horním rohu je slunce bez paprsků.

Barva Autorka sama sebe prezentuje v černo-žluté kombinaci, která odkazuje k agresivním útočným tendencím.

Interpretace

Dívka by ráda měla navrch před svými kamarádkami, má nejdelší vlasy a skáče nejvýš, ale zároveň si uvědomuje, že její kamarádky své ženství prezentují lépe, když se drží při zemi. Slunce sice svítí, ale možná nehřeje (je bez paprsků), je tedy otázkou jak jsou skutečné přátelské vazby naplněny.

Obr. č. 19

„Polibek“, věk 13/7 (propiska, papír A4 na šířku)

Dvě figury stojí ve středu plochy, zabírají 60% výšky papíru. Poprvé je zaznamenán pokus velmi blízký fyzický kontakt figur pomocí transparentního překrývání a možná i poměr velikostí těl podle skutečnosti. Oblečení figur je složeno z geometrických tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Kresba byla nakreslena obrysovou linkou propiskou, následně byly kalhoty, boty a vlasy obou figur vyšrafovány. Linka propiskou je nejistá v oblasti kalhot. Obličej je schematické, dá se odlišit mužská a ženská figura podle účesu. Figury se neliší typem oblečení, jen páskem. Ženská figura má na sobě jakýsi korzet se třemi knoflíky. Obrázek působí velmi odvážně zvoleným tématem i způsobem provedení, protože propiska se dá jen těžko gumovat. Podpis je na druhé straně vlevo nahoře.

Prostor je naznačen zvlněnou linkou země.

Barva absence barev vypovídá o citovém útlumu.

Interpretace

Obrázek nejspíš odkazuje k potřebě fyzické blízkosti s opačným pohlavím. Ženská figura je prezentována jako silná a dominantní. Sama sebe chrání třemi pásy (korzetem).

Obr. č. 20

„Vítěz“, věk 13/7 30.6. 2009 (propiska, pastelky, karton A4 na výšku)

Figura stojí ve středu obrazové plochy a zabírá 50% výšky papíru. Poprvé je předvedena karikatura, Figura stojí na černé bedně pro vítěze označené číslem 1. Je to nějaká antropomorfizovaná postava psa (fenky) s černými vousy. Napojení všech prvků a proporce figury jsou správné. Oblečení figury je vytvořeno z jednoduchých dvojdimenzionálních tvarů. Ruce jsou měkké se správným počtem prstů. Kresba byla nakreslena obrysovou linkou propiskou, následně byly části oblečení a obrázku vybarveny pastelkou. Obličej je schematický s atributy mašle a vousů. Figura má ženský typ oblečení. Obrázek působí smutně a podivně. Podpis je na druhé straně dole.

Prostor je dobře naznačen zeleným pruhem země. (Stupeň pro vítěze by se dal také interpretovat jako pěšinka vedoucí až k horizontu.) Na nebi poletují čtyři motýli, červenožlutý, červený, růžový a žlutý. Na obloze jsou tři mraky a slunce bez paprsků v pravém horním rohu. Nebe je vybarveno až k lince země.

Barva Studená barevnost, kontrast mezi sytě vybarvenými šaty figury a jemným pozadím.

Interpretace

Dívka označila postavu za psa, který vyhrál závody. Na konci školního roku jsou nejlepší žáci oceňováni před všemi žáky školy. Dívka v předcházejícím roce byla vyhodnocena jako nejlepší žákyně v hodinách pracovního vyučování a také byla ředitelkou školy pochválena za reprezentaci školy v lehkotletických závodech. Patrně očekávala, že bude vyhodnocena i v daném roce, ale nebyla. Obrázek dívka namalovala doma, po návratu ze školy 30.6. Učitelce byl obrázek předán až po letních prázdninách i z toho lze usuzovat, jakou důležitost mu dívka přisuzuje.

Pozn. Dehonestací vítězky se dívka pěkně vyrovnala se svým zklamáním.

4.1.2 Shrnutí poznatků z popisu a interpretace obr.č.1-20

Vyhodnocované spontánní kresby vznikaly v období od ledna 2008 do června 2009 a od června 2009 do února 2010. Vznikaly většinou doma a dívka je přinášela jako dárky pro vyučující.

Cílem práce je popis kvalitativních změn ve výtvarné metafoře (figura, prostor, barva), které se objevily ve spontánní výtvarné produkci po zařazení arteterapie do individuálního plánu.

Na třiceti spontánních kresbách (obr.1-30), které vznikaly většinou doma, někdy ve škole o přestávkách, ale vždy zcela bez korekce terapeuta, lze dokladovat vývoj figury, počátky tvorby prostoru a zacházení s lineární perspektivou.

Kresby jsou dokladem toho, jak se systematická intervence v hodinách výtvarné výchovy s prvky arteterapie, projevila ve spontánní, tedy neřízené produkci.⁵⁶

V předchozích dvaceti interpretacích (obr.č.1-20) spontánních kreseb bylo potvrzeno, že informace, které dívka neumí verbálně sdělit, dokáže projevit formou kresby.

Výtvarná metafora je v uvedené produkci jasně čitelná. Výtvarný výraz je obsahově i formálně chudý.

---

⁵⁶ V tabulce č.4 je pro srovnání uveden náhled předchozí výtvarné produkce od 5 do 12 let věku, které vykazuje stagnující neměnné prvky.

Výtvarná metafora figury ukazuje na vývoj Ega. Z předvedené produkce je patrné, že emocionálně se dívka pohybuje při zvládání pracovních obtíží v předškolním věku, při řešení partnerských vztahů v mladším školním věku.

Výtvarná metafora prostoru, ukazuje ke vztahovým věcem, subjektu a objektu (prostředí). Z předvedené produkce je patrné, že afektivní a kognitivní procesy u dívky probíhají na úrovni mladšího školního věku.

Výtvarná metafora barvy, ukazuje ke k emocionálnímu nastavení. Z předvedené produkce je patrné, že emocionálně se dívka pohybuje v mladším školním věku.

Díky arteterapeutickým technikám, které dokázaly rozšířit a strukturovat obrazový (symbolický a znakový) systém, se před námi objevil vnitřní svět dívky, jejímž ústředním problémem je emocionální nezralost, která se pohybuje v emoční rovině (zvládání potíží) kolem čtvrtého roku.

Malou rozlišitelností v mužském a ženském oblečení dívka dokazuje, že má potíže identifikovat se se svou ženskou rolí.

Kresba postavy a užitá barevnost ukazují na to, že je sebestředná (izolovaná postava, centrální řešení obrazové plochy) s narcistními sklony (žluté vlasy) a má o sobě nadsazené mínění (nadsazená velikost postavy).

Z předcházejícího důvodu má potíže se vztahováním se svému okolí. Přesto je v některých obrázcích zobrazení prostoru mnohdy na lepší úrovni (zralejší) než zobrazení figury. Od rodiny a partnerů očekává péči, bezpečí a mužnou sílu (užitá témata a barevnost).

Reálně se chová většinou konformně (oblečení) a v rovině možných přání uniká z reality do snění (výběr zobrazovaných témat).

Celkové provedení obrázků vykazuje postupné zbavování se úzkosti a nejistoty (gumování).

Díky obrazovým zprávám, které si díky arteterapii už umí sama konstruovat, dívka sama sobě zviditelňuje své potřeby, touhy a přání. Na základě těchto obrazových zpráv jsou její potřeby, touhy a přání srozumitelné (čitelné) i pro poučeného pedagoga.

4.1.3 Prvky výtvarného posunu obr.č.1-20

V kresbách se proměňuje užívání formátu. Po formální stránce figury mění svoji velikost, dostávají se do vztahu s jinými figurami, je znázorněn pohyb, v obrázcích se začíná objevovat perspektiva. Mizí nejistota, gumování některých částí obrázků, řešících především velikost, to znamená, že pracuje lépe představivost v plánování proporcí a korekce probíhá dříve, než ruka začne kreslit na papír. Po obsahové stránce jsou zapisovány pocity sounáležitosti s rodinou, zkušenosti s první láskou, identifikace s ženskou rolí.

Autorka se začala chodit ptát, jak se co dá namalovat a zkouší experimentovat.

4.1.3 Určení míry výtvarné patologie

Na začátku arteterapeutického procesu mentálně postižená dívka s vývojovou dysfázií zobrazovala konceptuálně, používala chudý obrazový „slovník“. Dokladují témata z tvořivého deníku a analýza výtvarné metafory a signálních znaků ve spontánních kresbách mentálně postižené dysfatické dívky.

Výtvarná produkce X (12 let) emočně a formálními znaky provedení odpovídá věku asi šestiletého dítěte. Kresba je obsahově i formálně strnulá, dívka používá stále stejné prvky, které se v posledních dvou letech téměř nevyvíjejí. Kresba odpovídá chudé slovní zásobě a chudým obrazným představám, zapříčiněným mentální retardací a vývojovou dysfázií. V obrázcích se objevují známky organicity.

Konceptuální zobrazování

Obrazové představy jsou zvnitřněné oddálené nápodoby reality , ze kterých vznikají pojmy. Slovní vybavení pak je spojeno s verbalizací obrazových představ.⁵⁷

Navozením výtvarných her si Já asimiluje skutečnost svým potřebám. Nápodobou se Já akomoduje vnějším představám.⁵⁸ Intervenčně-projektivní arteterapie má metodiku, jak otevřít procesy utváření představ skrze kompozičně a barevně vyvážené artefakty, které jsou poměrně realistické, iluzivní a figurativní.

Chudý obrazový slovník

Výtvarný projev mentálně postižených dětí může někdy připomínat slovník, kdy dítě léta používá nezměněné nebo jen velmi málo modifikované podoby obrazových znaků a symbolů. Tyto obrazové prvky jsou v obrazové ploše většinou organizovány na linku země nebo v pásech. Rigidně se opakují témata, šablony, barevnost. V případě dítěte vývojovou dysfázií (malá schopnost sluchové analýzy a syntézy) chudý slovník koresponduje i s faktickou chudou slovní zásobou a neschopností slovně komunikovat, vyjadřovat běžné potřeby a přání.

Nedostatky v kresbě nesou i známky nedostatku sebedůvěry. Chybí cit pro barvu, tvar, představivost i fantazie.⁵⁹

V následujícím přehledu spontánních kreseb lze vysledovat frontální způsob zobrazování a smíšený profil, které jsou výtvarnou metaforou zachycení vztahu. Použití barev je plošné a odpovídá vztahu mezi objektem a jeho barvou. Barvy jsou používány schematicky. Kresby odpovídají úrovni běžné produkce typické pro 6 - 9 let (podle Victora Löwenfelda schematické období)

---

57 Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice, Účinné faktory vývojové arteterapie, integrativní přístup, Brno, 2006

58 Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice, Účinné faktory vývojové arteterapie, integrativní přístup, Brno, 2006

59 Kutálková, Dana: Logopedická prevence, Portál, Praha, 2005, s.69

4.1.5 Prvky výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do zařazené Löwenfeldových vývojových stádií

(obr.č.1-20)

leden 2008 - červen 2009

- V tabulce č. 1 je uveden přehled dvaceti spontánní kreseb mentálně postižené dysfatické dívky, které vznikaly v období od ledna 2008 do června 2009. V tabulce je zřehledněno, ve kterém období se nachází prvky výtvarné metafory - figura, prostor a barva. Poznámky se týkají pokroků v kresbě, které signalizují posun do stádia zobrazování odpovídající věku. V této fázi dívka pracovala ve skupině v běžných hodinách výtvarné výchovy s prvky arteterapie ve své třídě. Kresby vznikaly většinou doma nebo o přestávkách ve škole bez jakékoli korekce ze stran další osoby.
- **Tabulka č.1** Zařazení prvků výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do Löwenfeldových vývojových stádií (leden 2008 - červen 2009)

Tabulka č.1 Zařazení prvků výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do Löwenfeldových vývojových stádií									
leden 2008 - červen 2009									
Poznámka: SO - Schematické stádium, GA - Gang age, PS - Pseudonaturalistické stádium									
	figura			prostor			barevnost		
	SO	GA	PN	SO	GA	PN	SO	GA	PN
Obr.č. 1 Autoportrét I., věk 12/2 17.1. 2008 (pastelka, karton A4 na výšku)	/	-	-	/	-	-	/	-	-
	pokus o sebezprezentaci								
Obr.č. 2 Autoportrét II., věk 12/5 17.4. 2008 (fixa, papír A4 na výšku)	/	-	-	/	-	-	/	-	-
	snaha o zachycení výrazu tváře								
Obr.č. 3 Venčení Čika I., věk 12/11 14.10. 2008 (pastelka, papír A4 na výšku)	-	/	-	-	/	-	/	-	-
	předveden vztah k okolí a ostatním figurám, pohyb			perspektiva krajiny, (horizont propojen s nebem)					

Tabulka č.1 Zařazení prvků výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do Löwenfeldových vývojových stádií			
Obr.č. 4 S míčem, věk 13/1 26.12. 2008 <i>(pastelka, tužka, propiska,</i> <i>papír A4 na výšku)</i>	- / - identifikace se sportovním úspěchem	/ - - náznak perspektivy v řešení pruhů na míči	/ - - nové řešení barevné plochy trika
Obr.č. 5 Láska, věk 12/11, 30.12. 2008 <i>(pastelka, karton – úřední</i> <i>tiskopis A4 na šířku)</i>	- / - kontakt s druhou figurou (dotek), figury jsou v oblečení rozlišeny podle pohlaví	/ - - náznak lineární perspektivy	- / -
Obr.č. 6 Ach jo!, věk 13/3, 26.2. 2009 <i>(pastelka, linkovaný papír A4</i> <i>na výšku)</i>	- / - slovní doprovod	/ - - zvýšená linka země, odstup od okolí	- / -
Obr.č. 7 Venčení Čika I., věk 13/4, 11.3. 2009 <i>(pastelka, propisky, papír A4</i> <i>na šířku)</i>	- / - pokus o držení se za ruce, překrývání v oblastí dlaní	- / - 	- / -
Obr.č. 8 Venčení Čika II., věk 13/4, 19.3. 2009 <i>(fixa, papír A4 na šířku)</i>	- / - obrázek je poprvé zpracován bez předkreslení tužkou	- / - 	- / -
Obr.č. 9 Autoportrét III., věk 13/4 20.3. 2009 <i>(fixa, propiska, papír A4 na</i> <i>výšku)</i>	- / - poprvé jsou užity dekorativní prvky a stylizace oblečení	- / - 	- / -
Obr.č. 10 Marek, věk 13/5 20.4. 2009 <i>(pastelka, tužka, papír A4 na</i> <i>výšku)</i>	- / - poprvé je věnována pozornost kresbě jiného člověka se snahou zachytit jeho podobu	- / - 	- / -

Tabulka č.1 Zařazení prvků výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do Löwenfeldových vývojových stádií			
Obr.č. 11 Jedeme v autě, věk 13/5 26.4. 2009 <i>(pastelka, tužka, papír A4 na šířku)</i>	- / - charakterizace hlav	- / - auto v pohybu	- / -
Obr.č. 12 Jane, Anno, věk 13/6 5.5. 2009 <i>(pastelka, papír A4 na šířku)</i>	- / - zaznamenáno oslovení jménem	- / -	- / -
Obr.č. 13 Jana, Roman, Jana, věk 13/6 6.5. 2009 <i>(fixa, tužka, papír A4 na šířku)</i>	/ - -	- / -	- / - spontánně vynalezená barevná perspektiva
Obr.č. 14 Dům na kopci, věk 13/6 13.5. 2009 <i>(pastelka, papír A4 na šířku)</i>	- / -	- - / první pokus o lineární perspektivu	- / -
Obr.č. 15 Rande, věk 13/6 26.5. 2009 <i>(fixa, tužka, papír A4 na šířku)</i>	/ - - rozlišení pohlaví podle oblečení a atributů (kabelka)	/ - -	/ - -
Obr.č. 16 Rande II., věk 13/6 27.5. 2009 <i>(fixa, tužka, papír A4 na šířku)</i>	- / -	/ - -	/ - -
Obr.č. 17 Cesta na hrad, věk 13/7 06/2009 (fixa, tužka, papír A3 na šířku)	- / -	/ - - pokus o znázornění krajiny	/ - -
Obr.č. 18 Anna, Jana, Hana věk 13/7 06/2009 <i>(pastelka, tužka, papír A3 na šířku)</i>	- / - dynamický pohyb osob	/ - -	/ - -

Tabulka č.1 Zařazení prvků výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do Löwenfeldových vývojových stádií			
Obr.č. 19 Polibek, věk 13/7 22.6. 2009 <i>(propiska, papír A4 na šířku)</i>	- / -	- / - překrývání postav	- / -
Obr.č. 20 Vítěz, věk 13/7 30.6. 2009 <i>(propiska, pastelky, karton A4 na výšku)</i>	- / - pokus o karikaturu	/ - -	/ - -

4.1.6 Prvky výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky zařazené do Löwenfeldových vývojových stádií

(obr.č.21-30)

červenec 2009 - únor 2010

- V tabulce č.2 je uveden přehled spontánních kreseb mentálně postižené dysfatické dívky, které vznikaly v období od července 2009 do února 2010. V tabulce je zpřehledněno, ve kterém období se nachází prvky výtvarné metafory - figura, prostor a barva. Poznámky se týkají pokroků v kresbě, které signalizují posun do stádia zobrazování odpovídající věku. V této fázi dívka pracovala individuálně v hodinách arteterapie. Kresby vznikaly většinou doma nebo o přestávkách ve škole bez jakékoli korekce ze stran další osoby.
- **Tabulka č. 2** Zařazení prvků výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do Löwenfeldových vývojových stádií (červenec 2009 - únor 2010)

Tabulka č. 2 Zařazení prvků výtvarné metafory ze spontánní produkce mentálně postižené dysfatické dívky do Löwenfeldových vývojových stádií									
(červenec 2009 - únor 2010)									
Poznámka: SO - Schematické stádium, GA - Gang age, PS - Pseudonaturalistické stádium									
	figura			prostor			barevnost		
	SO	GA	PN	SO	GA	PN	SO	GA	PN
Obr.č. 21 Skákání panáka 07/09	/	-	-	/	-	-	/	-	-
Obr.č. 22 Na hřišti 07/09	-	/	-	-	/	-	/	-	-
Obr.č. 23 Setkání 07/09	-	/	-	/	-	-	-	/	-
Obr.č. 24 Dovolená s tátou 07/09	-	/	-	/	-	-	/	-	-
Obr.č. 25 Výskok 08/09	-	/	-	/	-	-	/	-	-
Obr.č. 26 Uklouznutí 08/09	-	/	-	-	/	-	/	-	-
Obr.č. 27 Perníková chaloupka 09/09	-	/	-	-	/	-	/	-	-
Obr.č. 28 Nedělní oběd 10/09	-	/	-	-	/	-	/	-	-
Obr.č. 29 Stavění sněhuláka 02/10	-	/	-	-	/	-	/	-	-
Obr.č.30 S Tátou na hokeji 02/10	-	/	-	-	/	-	/	-	-

4.1.7 Výskyt signálních znaků ve spontánní produkci mentálně postižené dysfatické dívky

- V následující tabulce č.3 jsou sledovány signální znaky, které mohou mít význam při určování míry výtvarné patologie. Postava (velikost větší než 70%, menší než 30%) ukazuje na míru sebevědomí, které může být nadsazené nebo naopak malé. Chybění podstatných částí těla může odkazovat ke špatnému vnímání tělového schématu a k psychickým obtížím. Nepřiměřená velikost hlavy, může poukazovat k organicitě nebo k nepřiměřené velikosti ega. Tělo (znázornění vlastního somatotypu) na obrázku je důležitým znakem, který odkazuje k sebepřijetí. Končetiny postoj (poloha), symetrie končetiny odkazují ke vztahování se k okolí a vlastní ukotvenosti. Oblečení odráží způsob identifikace se svým pohlavím a se sociální konformitou. Způsob provedení kresby a gumování ukazují na sebejistotu v emoční sféře.

- **Tabulka č. 3** Výskyt signálních znaků ve spontánní produkci mentálně postižené dysfatické dívky (leden 2008 - červen 2009)

Tabulka č. 3 Výskyt signálních znaků ve spontánní produkci mentálně postižené dysfatické dívky							
leden 2008 - červen 2009							
	Postava (velikost větší než 70%, menší než 30%)	Chybění podstatných částí těla	Hlava (nepřiměřená velikost)	Tělo (znázornění vlastního somatotypu) na obrázku	Končetiny postoj (poloha), symetrie	Oblečení (sociální konformita)	Způsob provedení kresby (gumování)
Obr.č. 1	/	-	/	-	/	/	/
Obr.č. 2	/	-	/	/	/	/	/
Obr.č. 3	-	-	-	/	-	/	/
Obr.č. 4	/	-	/	-	/	-	/
Obr.č. 5	-	-	-	/	/	/	/
Obr.č. 6	/	-	-	/	/	/	/
Obr.č. 7	-	-	-	/	/	/	/
Obr.č. 8	-	-	-	-	/	/	-
Obr.č. 9	/	-	-	/	/	/	-

Obr.č. 10	/	-	-	-	/	/	-
Obr.č. 11	/	/	-	/	-	-	/
Obr.č. 12	-	-	-	/	-	/	/
Obr.č. 13	-	-	-	/	/	/	-
Obr.č. 14	-	-	-	-	/	/	/
Obr.č. 15	-	-	-	/	/	/	-
Obr.č. 16	/	-	-	/	/	/	-
Obr.č. 17	-	-	-	-	/	/	-
Obr.č. 18	-	-	-	/	/	/	/
Obr.č. 19	-	-	-	/	/	/	-
Obr.č. 20	-	-	-	-	/	-	-

4.1.8 Výtvarné prvky, znaky a symboly objevující se ve spontánní produkci dokládající chudý obrazový slovník

leden 2008 - červen 2009 (obr.č.1-20)

- Lidská figura, dům, motýl, květina, housenka, jehličnatý strom, mrak, slunce, měsíc, hvězdy, hrad, semafor, míč, pes.
- Noční scéna byla namalována ani jednou.
- Vztah k ročnímu období - odlišení oděvem, změnami v krajině (počasí) ani jednou.
- Kresba interiéru ani jednou.
- Izolovaná postava v nadpoloviční většině artefaktů.
- Stereotypní opakování vzhledu a postoje postav ve všech artefaktech.
- Pokus o perspektivu ve čtyřech artefaktech.
- Zaznamenání autentické události ani jednou.

Vyjmenované body dokladují, že dítě výtvarné artefakty kreslilo podle vnitřního konceptu bez vnější nápodoby reality a jeho myšlení se nevztahuje k žité realitě, ale spíše k vnitřním představám a schémátům. To lze dokladovat například tím, že autoportréty jsou sice podobného somatotypu jako dívka, ale obrázek vznikl bez

skutečné snahy zachytit svoji podobu. V celé spontánní produkci se nápodoba vnější reality projevená záměrem i výsledným výrazem objevila jen jednou (obr.č.10)

červenec 2009 - únor 2010 (obr.č.21-30)

- Lidská figura, dům, motýl, květina, housenka, jehličnatý strom, mrak, slunce, hrad, semafor, míč, pes, cesty, vodní plocha, hodiny, stůl, židle, číselná řada.
- Noční scéna byla namalována dvakrát.
- Vztah k ročnímu období- odlišení oděvem, změnami v krajině (počasí) dvakrát.
- Kresba interiéru jedenkrát (obr.č.29)
- Izolovaná postava v 1/3 artefaktů.
- Hra-sport (pohyb) sedmkrát. Dynamický pohyb (lidská figura v různých pozicích) pětkrát.

Vyjmenované body dokladují posun v myšlení dítěte, kdy se jeho pozornost obrací k zobrazování a nápodobě vnější reality, která ho zajímá. Zajímá se o skutečný vnější svět a jak věci fungují, co se skutečně v jeho okolí děje. Ve srovnání s předchozí produkcí, před začátkem arteterapeutické práce je posun patrný. Srovnání je znázorněno v tabulce č.4.

Témata z Tvořivého deníku posloužila k získání představy o vnitřním světě mentálně postižené dysfatické dívky. Z analýzy kreseb je možné usoudit, že dívka pracuje podle vnitřního konceptu, obrazový „slovník“ je chudý (odpovídá chudé slovní zásobě). Používá modifikace stále stejných prvků, které se netvořivě opakují.

Výskyt signálních znaků ve spontánní produkci mentálně postižené dysfatické dívky ukazuje, že postava (velikost větší než 70%, menší než 30%) se objevuje zhruba v 1/3 artefaktů. Chybění podstatných částí těla se vyskytuje jen velmi výjimečně. Hlava (nepřiměřená velikost) se objevila jen třikrát. Tělo (znázornění vlastního somatotypu) se na obrázku se objevuje zhruba ve 2/3 prací. Končetiny postoj (poloha), symetrie se projevila téměř ve všech pracích. Oblečení (odrážející sociální konformitu) se objevilo

téměř ve všech artefaktech a způsob provedení kresby (gumování) se objevilo v polovině artefaktů.

V této fázi dítě nepodávalo k produkci žádná slovní vysvětlení. Na otázky odpovídalo pouze ano, ne. V kresbách je často vygumována postava a nahrazena jen částí např. v Portrétu rodiny. Nejtěžší pro dívku bylo asi vytvoření vlastní představy, co by na obrázku mělo být. Tedy formální stránka obrazu byla na lepší úrovni, než stránka obsahová.

4.1.9 Ukázky předchozí stagnující výtvarné produkce

Pro srovnání jsou v tabulce č.4 vedeny ukázky předchozí výtvarné produkce od 5 do 12 let věku, které vykazuje stagnující neměnné prvky, rigidní opakování témat. Dítě nezpracovává témata vnější reality, ale pracuje podle vnitřního konceptu.

- **Tabulka č. 4** Náhled předchozí stagnující výtvarné produkce

Tabulka č. 4

Náhled předchozí stagnující výtvarné produkce

Vánoce, 5 let

Dům, strom, ptáci 5 let

Slunéčko sedmitečné, 9 let

Dům, 7 let

Dům a auto, 10 let

Dům I., 9 let

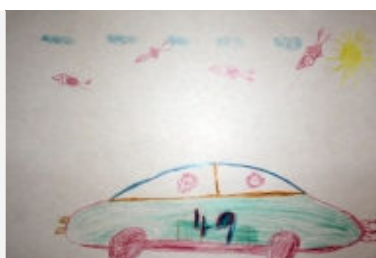
Dům II., 10 let

Dům III., 11 let

Hrad, 10 let

Pověst o Střekově, 11 let

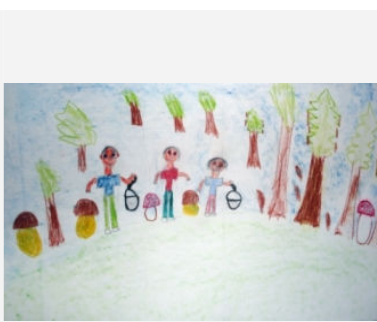
Šípková Růženka, 11 let

Jedeme na výlet I., 10 let

Jedeme na výlet II., 11 let

Výlet na Větruši, 12 let

Mám sen, 12 let

Na houbách, 11 let

Dovolená s tátou, 12 let

4.2 Artefakty realizované v hodinách arteterapie

V následujících ukázkách je vidět, že vlivem intervenčně-projektivní arteterapie i mentálně postižené dysfatické dítě je schopné výtvarného posunu. Dítě pracuje nápodobou nebo metodou krokování (obrazy podle diktátu).

4.2.1 Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie

leden 2008 - červen 2009

- **Tabulka č. 5** Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie leden 2008 - červen 2009

Tabulka č. 5

Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie leden 2008 - červen 2009

Na ostrově pokladů (karton A3, akvarely)

Obraz podle diktátu (tempera na plátně)

Dinosauři (karton A1, akvarely, tuše)

Potápěč (karton A1, akvarely, tuše)

Autoportrét podle diktátu (karton A3)

Autoportrét (karton A2, tempera, prstomalba)

Golem (hlína, výška 20cm)

Tři králové (karton A3, šablona, suchý pastel)

Pouštění draka (karton A3, voskovky, akvarel)

Parafráze výtvarného díla (karton A1, suchý pastel)

4.2.2 Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie

září 2009 - leden 2010

- V následující tabulce č.6 je patrné, že došlo ke zlepšení výtvarného výrazu a výtvarné metafory. Upevnilo se znázorňování figury. Figury mají většinou správné proporce, jsou rozlišeny podle pohlaví, znázorňovány z profilu i v pohybu. Při řešení prostoru v obraze je zacházelo s lineární perspektivou, barevnou perspektivou, je reflektována vzdušná perspektiva. Identifikační místa v obraze jsou většinou obsazována postavami. Zlepšila se dynamika

pohybu, kompozice i barevnost. V obrazech se začíná projevovat světelná a barevná dominanta.

- **Tabulka č. 6** Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie (září 2009 - leden 2010)

Tabulka č. 6

Ukázka výtvarných artefaktů vznikajících v hodinách arteterapie září 2009 - leden 2010

Betlém (karton A1, pastely akvarely), 12/09

Malá mořská víla (karton A1, pastely akvarely), 10/09

Zima (karton A1, pastely akvarely) 01/10

Sv. Martin (karton A1, pastely akvarely) 11/09

Pouštění draka II. (karton A1, pastely akvarely) 10/09

Podzim (karton A3, vosk, akvarely) 11/09

Šípková Růženka (karton A1, pastely akvarely) 9/09

Červená Karkulka (karton A1, pastely akvarely) 9/09

4.2.3 Ukázka rozhovoru s mentálně postiženou dysfatickou dívkou červen 2009

Dívka X, 12 let, mentální retardace a vývojová dysfázie

FYZICKÉ ZDRAVÍ

Jak jsi na tom se zdravím?

JSEM ZDRAVÁ.

MENTÁLNÍ ZDRAVÍ

Učíš se ráda? V čem máš potíže?

UČÍM SE RÁDA. MATIKA JE TĚŽKÁ, PROTOŽE MÁM DYSLEXII.

EMOCIONÁLNÍ ZDRAVÍ

Koho máš ráda? Co si myslíš o lidech?

MÁM RÁDA SVOU RODINU. VĚŘÍM LIDEM, ŽE JSOU HODNÍ.

SOCIÁLNÍ ZDRAVÍ

Jak vidíš sama sebe? Máš kamarády? Co spolu rádi děláte?

JSEM RÁDA, ŽE JSEM HOLKA. HOLKY MŮŽOU RODIT DĚTI. VENKU KAMARÁDÍM S MARKEM A NELLOU. NELLE JE DESET. HOUPÁME SE V LESE NA LANĚ.

OSOBNÍ (SEBEREALIZAČNÍ) ZDRAVÍ

Čím bys chtěla být?

CHTĚLA BYCH PÉCT DORTY, BÝT CUKRÁŘKOU. ALE JEŠTĚ VÍC BYCH CHTĚLA BÝT POLICAJTKOU JAKO MOJE SESTŘENICE MÍŠA. LÍBÍ SE MI UNIFORMA A LÍBÍ SE MI DÁVAT POKUTY, HLAVNĚ ZA FETOVÁNÍ, PITÍ ALKOHOLU A OPILÝM ŘIDIČŮM.

DUCHOVNÍ ZDRAVÍ

Co je v životě důležité?

NEJDŮLEŽITĚJŠÍ JE PRÁCE, PROTOŽE ZA NI JSOU PENÍZE NA KUPOVÁNÍ VĚCÍ, OBLEČENÍ A BOT. A TAKY JSOU DŮLEŽITÍ RODIČE, PROTOŽE MĚ MAJÍ HODNĚ RÁDI A JÁ JE TAKY. MOC.

4.3. Hodnocení a výsledky arteterapeutické práce

Dívka si díky strukturované kresbě poznává svět vnější – ostatní lidi, svět, přírodu kolem sebe a také svět vnitřní - pocity, postoje. Přes zábavné pohrávání si s barvami a tvary, se dívka učí spontánnímu vyjadřování. Techniky (například akčního akvarelu, vybíraného ugle, koláže, modelování) umožňují volně zobrazovat bez promýšlení obrázku (artefaktu) dopředu, dovolují se oprostit od strachu, zda maluje pěkné obrázky a dovoluje jí prožít proces spontánního vyjadřování.

Arteterapie vytvořila základ pro dívčinu sebedůvěru. Díky hodinám arteterapie si dívka mohla dovolit mít i špatné pocity, zlost, nenávist, vztek, žárlivost, a mohla se naučit zbavovat se jich, tak aby se jimi nezatěžovala a neničila. Arteterapie jí dala možnost poznat sama sebe, kdo je ve slovech a obrazech. Terapeutovi (učiteli) produkce ukazuje jim jak dívka sami sebe cení, jak sama sebe zná.⁶⁰ Vizualizace výtvarné metafor a změna organizace obrazu a samotný terapeutický proces vedly k intrapsychickým změnám Já a dynamické vazby. To následně ovlivnilo i kognitivní procesy.

Zařazením arteterapeutických metod do individuálního výukového plánu došlo k rozvoji zrakového a sluchového vnímání, které následně podpořilo rozvíjení myšlení,

---

⁶⁰ *Práce s obrazem dětí vybízí hlubšímu sebepoznání a následně možnosti sebeakceptace. Kultivací výtvarného projevu se upevňuje sebevědomí. Nejde tedy o učení se estetickým prvkům, ale estetické prvky jsou využívány ke kultivaci jedince. Práce ukázala, že hranice oborů výtvarné výchovy arteterapie jsou si v tomto bodě blízké.*

pozornosti, paměti a pohotovosti. Procvičováním hrubé a jemné motoriky se zlepšila úroveň grafomotoriky. Tématické zobrazování ovlivnilo zlepšení časoprostorové orientace, řeči a slovní zásoby.

Skupinová arteterapie

Práce prokázala, že s dětmi staršího školního věku, které mají diagnostikovanou vývojovou dysfázií je potřeba zacházet tak, aby měly chuť mluvit. Významnou fází hledání vlastní identity u dospívajících je fáze skupinové identity, někdy spojené s uniformitou. Výtvarné rituály, etudy a performance a mohou dětem poskytnout bezpečný prostor, jak tuto fázi tvořivě zdolat. Důležité je také hledání ideálu a modelu, který děti napodobují.⁶¹

Práce ve skupině, kde probíhají společné výtvarné činnosti jsou cenné pro svoji diagnostickou (sociometrickou) hodnotu a také jako dobrý prostředek pro úpravu vztahů ve skupině. Aktivita i výkon jedince vlivem fenoménu skupinové dynamiky výrazně roste.⁶²

Děti s vývojovou dysfázií potřebují podpořit v emoční stabilitě, aby lépe ovládaly své pocity a učily se rozvíjet emoční inteligenci. Proměny spojené s dospíváním představují výzvu dalšího seberozvoje. Proces vlastní tvorby slouží k restrukturační a integraci osobnosti dítěte.

5. Diskuse

Z výtvarné produkce je samozřejmě i nadále patrné, že se jedná o produkci mentálně handicapovaného dítěte. Cílem arteterapeutické práce není dokonalý artefakt, ale samotné procesy při výtvarné práci, které v člověku mění jeho způsoby chování.

---

⁶¹Období dospívání je dynamický proces experimentace, volby a integrace různých složek sebepojetí i představ o vlastní osobnosti (Gullota in Vágnerová 2005)

⁶²Valenta, Milan: Psychopedie, Netopej, Praha, 1997, s.142

Podstatné je, že děti jsou ukázány cesty a způsoby kreativního myšlení a že i když jsou některá řešení chybná (vyplývají z mentálního handicapu např. často se opakuje naučený nebo objevený prvek v obraze více než třikrát, práce má pomalé tempo, má tendence k vytváření rigidní symbolizace) celkově ho vedou k emočně-kognitivní stabilitě.

Jedlička tvrdí, že „kresba dysfatických dětí je zcela typická a nápadná“.⁶³ V jejich kresbě se vyskytují deformace tvarů, chybně zobrazené přímky, úhly a křivky. Děti špatně zobrazují jednotlivé části obrázku, kreslí je buď těsně vedle sebe nebo přes sebe. Horší výsledky jsou u kresby na svislou plochu než u kresby na plochu vodorovnou.

- Má práce prokázala, že intervenčně-projektivní arteterapie u mentálně postiženého dysfatického dítěte dokáže ovlivnit organizaci obrazu, posunout výtvarnou metaforu z oblasti strnulého konceptu směrem k tvořivému znázorňování vnější reality.⁶⁴ Zlepšily se prvky výtvarného výrazu a výtvarné metafory, tím že se došlo k znázorňování figury a prostoru, k obsazování identifikačního místa v obraze. Zlepšila se dynamika pohybu, kompozice, barevnost, projevila se světelná a barevná dominanty v obraze.

Mikulajová uvádí, že kresba dysfatických dětí je na velmi nízké úrovni. Kresba lidské postavy u těchto dětí je obsahově velice chudá. Děti obvykle vynechávají detaily obličeje, oblečení, ruce, prsty apod. Formální stránka kresby je na ještě horší úrovni než stránka obsahová.⁶⁵

- Má práce vycházela z toho, že si tato dysfatická dívka vytvořila „slovník“ obrázkových znaků, které se v obrázcích netvořivě opakovaly. Léta zůstával

---

63 Jedličková, I., Škodová, E.: Klinická logopedie, Praha, Portál, 2003, s.113

64 Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice - Účinné faktory vývojové arteterapie – integrativní přístup, Brno 2006 *Procvičováním kresebných projevů se vytváří obrazové představy, dochází k zvnitřnění oddálené nápodoby a ke vzniku pojmu, který umožňuje slovní vybavení (verbalizaci představ).*

65 Mikulajová, M., Rafajusová, I.: Vývinová dysfázia, Špecificky narušený vývin reči. Bratislava, 1993,

výraz práce beze změn, strnulý a mechanicky opakující to samé zvládnuté téma.⁶⁶

- Ukázalo se, že upevněním tělesného schématu, opakováním a cvičením různými technikami v kresbě, malbě, modelování, prostorovém vytváření je možné významně přispět k zlepšení orientace a pohybové koordinace.⁶⁷
- Zvnitřnění obrazových představ dalo vzniknout pojmům a došlo k následné verbalizaci potřeb a přání. Dívka nyní lépe dokáže vyjádřit a nebojí se komunikovat.

Přestože práce nebyly nikde vystavovány a prezentovány, dívce vstouplo sebevědomí. Důležitou roli zde odehrál, jako i v dalších terapiích, dobrý terapeutický vztah.

6. Závěr

„Koně můžeš přivést k vodě, ale nedonutíš ho napít se.“ italské přísloví

Uvedené přísloví dokladuje, že pokud klient (dítě) samo nechce, nedokáže s ním učitel, terapeut ani rodič nic udělat. V této práci se proto píše o zařazování arteterapie do individuálního plánu dětí, které projeví o tuto formu nápravy zájem.

Arteterapie je činnost, která čerpá z podstaty toho, co z člověka dělá lidskou bytost. Z tvořivé lidské duše. Uplatněním tvořivého potenciálu, který má každá lidská osobnost, ho činí psychicky normálním.

---

66 Sochor, Petr: Vliv výtvarné tvorby na osobnost jedince s mentálním postižením v institucionalizované péči, Brno, 2009, s.90

67 *Tělesné schéma je soubor vnitřních představ, které zahrnují informace o částech těla, vzájemných vztazích mezi částmi těla a možnostech aktivity, patří sem rovněž orientace na vlastním těle a ve stavbě těla. Utváření tělesného schématu je proces individuální, vývojově ovlivněný. Děti s dysfunkčním tělovým schématem mají obtíže při osvojování pohybových dovedností, a to ve všech fázích, především ve fázi automatizace. Automatizace je důležitá při činnostech jako je například čtení a psaní.*

Smysl práce vychází z přesvědčení, že ve výchově a vzdělávání handicapovaných nebo mentálně postižených nejde o to, učit je harmonicky se přizpůsobovat realitě, jde o to, naučit je překonávat obtíže dalším tvořením.

Práce potvrdila, že vlivem intervenčně-projektivní arteterapie se ve spontánní produkci mentálně postiženého dysfatického dítěte se projevila sublimace vnitřních potřeb pomocí čitelné výtvarné metafor.

Ve výtvarných artefaktech se podařilo zlepšit znázorňování figury a prostoru, došlo k obsazování identifikačního místa v obraze, zlepšila se dynamika pohybu, kompozice, barevnost a projevila i se světelná a barevná dominanty v obraze. Změna organizace obrazu a výtvarné metafor vede i u dysfatického dítěte k tvořivému znázorňování vnější reality.

Přínos práce vidím v tom, že dokladuje následující:

- Vizualizace výtvarné metafor, změna organizace obrazu a samotný terapeutický proces vedou k intrapsychickým změnám Já a dynamické vazby.
- Kognitivní procesy ovlivňují zrakové a sluchové vnímání, které následně podporují rozvíjení myšlení, pozornosti, paměti a pohotovosti. Práci s různými formáty, prostředky a materiály se zlepšuje se hrubá a jemná motorika a grafomotorika. Zpracováváním témat jako jsou pranostiky, přísloví a aktuální události během roku dochází ke zlepšení časoprostorové orientace, řeči a slovní zásoby. Tyto skutečnosti se dají ověřit formou rozhovoru, popisu a interpretace výtvarných produktů.
- Zařazením intervenčně-projektivní arteterapie do individuálního plánu dysfatického dítěte se daří navodit mechanismy, které zlepšují stav dítěte směrem ke zdraví (celistvosti).

- Arteterapie podle rožnovské metodiky (pomocí popisu a interpretace výtvarné metafory ve výtvarném artefaktu) poskytuje terapeutovi, (učiteli) informace o tom, do jaké míry se dítě s handicapem vyrovnalo.

Dysfatickému dítěti arteterapie nabízí ozdravný proces, kde se rozvíjí komunikačních dovedností a dochází k celkovému rozvoji osobnosti.

Uvedené se týká výsledků práce s jedním konkrétním dítětem. Pro obecně platnější potvrzení pravdivosti tvrzení by bylo potřeba vypracovat srovnávací analýzu většího počtu mentálně postižených dysfatických dětí.

Uvedenými závěry práce potvrzuje **vhodnost, užitečnost a potřebnost** vřazování **arteterapie do školních individuálních plánů u dítě s vývojovými vadami.**

Na samý závěr práce musím vyslovit poklonu houževnatému a pracovitému dítěti, které se každý den pere se svým handicapem. Jako učitelku-terapeutku mě práce velice obohatila a vím, že oběma stranám přinesla užitek a radost.

7. Seznam odborné literatury:

1. Babyrádová, Hana: Symbol v dětském výtvarném projevu, Masarykova univerzita, Brno, 2004
2. Barrow, John D.: Vesmír plný umění, Jota, Brno, 2000
3. Becker, Udo: Slovník symbolů, Portál, Praha, 2002
4. Bednářová, Jiřina: Rozvoj grafomotoriky, Jak rozvíjet kreslení a psaní, Computer Press, Brno, 2006
5. Blažek, Bohuslav: Krása a bolest, Panoráma, Praha, 1985
6. Campbelllová, Jean.: Techniky arteterapie ve výchově, sociální práci a klinické praxi, Portál, Praha, 1998
7. Capacchione, Lucia: Tvořivý deník, Pragma, Praha, 1982
8. Cílek, Václav: Mrtvá kočka, Pražská imaginace, Praha, 1992
9. Čačka, Otto: Psychologie, Masarykova univerzita, Brno, 1999
10. Davido Roseline: Kresba jako nástroj poznání dítěte, Portál, Praha 2001
11. Edelsberger, Ludvík: Defektologický slovník, Nakladatelství H&H, Praha, 2000
12. Fuks, Paul: Sny, KMa, Brno, 2007
13. Frieling, Heindrich: Člověk, farba, priestor, Alfa Bratislava, 1972
14. Giunti, Editore: S.p.A., Firenze-Milano, 2000
15. Hadraba, Vojtěch, Sborník příspěvků, Adonis, Praha, 1995
16. Hartl, Pavel: Psychologický slovník, Portál Praha, 2004
17. Chalumeau, Jean-Luc: Přehled teorií umění, Portál, Praha, 2003
18. Chetwynd, Tom: Lexikon snů, Votobia, Olomouc, 1997
19. Jebavá, Jana: Úvod do arteterapie, Praha, Karolinum, 2000
20. Jedličková, I., Škodová, E. Klinická logopedie, Praha, Portál, 2003
21. Jirásková Bedřiška: To je myš, Pedagogické centrum Ústí nad Labem, 2002
22. Kern, H.: Přehled psychologie, Portál, Praha, 1999
23. Klivar, M: Nová arteterapie v psychopedii, BALT-EAST, Praha, 2002
24. Komenský, Jan Amos: Panpedia, SNP, Praha 1948
25. Kulka, Jiří: Psychologie umění, Grada, Praha, 2008

26. Kutálková, Dana : Logopedická prevence, Praha, Portál, 2005
27. Kutálková, Dana: Opožděný vývoj řeči, Dysfázie–metodika reedukace, Praha, Septima, 2002
28. Křivohlavý, Jaro: Psychologie zdraví, Portál, Praha, 2001
29. Lazarová, Bohumíra: Netradiční role učitele, Paido, Brno, 2008
30. Lewis-Williams, David: Mysl v jeskyni, Akademia, Praha, 2007
31. Löwenfeld, Victor, Brittain, W. Lambert: Creative and mental growth, the Macmillan Company, New York, 1964
32. Meyer, Hermann: Harmonický život s feng-šuej, Euromedia Group, Praha, 2006
33. Mikulajová, M., Rafajusová, I. Vývinová dysfázia, Špecificky narušený vývin řeči, Bratislava, 1993
34. Mikš, František: Tajemství obrazu a jazyk umění, Barrister&principal, Brno, 2008
35. Müller, Oldřich: Dítě se speciálními vzdělávacími potřebami v běžné škole, Univerzita Palackého Olomouc, 2001
36. Nakonečný, Milan: Lexikon psychologie, Vodnář, Praha, 1995
37. Nakonečný, Milan: Encyklopedie obecné psychologie, Praha, Academia, 1997
38. Nakonečný, Milan: Základy psychologie, Praha, Academia, 1998
39. Perout, Evžen: Arteterapie se zrakově postiženými, Okamžik, Praha, 2005
40. Pipeková, Jarmila a kol: Kapitoly ze speciální pedagogiky, Paido, Brno, 1998
41. Pogády, J.: Dětská kresba v diagnostice a v léčbě, SAP, Bratislava, 1993
42. Pokorná, Věra: Teorie a náprava vývojových poruch učení a chování, Portál, Praha, 2001
43. Pouthas, Viviane: Psychologie novorozence, Grada, Praha, 2000
44. Prochaska, James O.: Psychoterapeutické systémy, Grada, Praha, 1999
45. Příhoda, Václav: Ontogeneze lidské psychiky I. II. SNP, Praha 1967
46. Read, Herbert: Výchova uměním, Odeon, Praha 1967
47. Riedelová, Ingrid: Obrazy v terapii, umění a náboženství, Portál, Praha, 2002
48. Roeselová, Věra: Proudý ve výtvarné výchově, Sarah, 2000
49. Rubinová, Judith: Přístupy v arteterapii, Praha, Triton, 2008

50. Shapiro, Susan: Zdravý životní styl, Soros Foundatios, New York, 1992
51. Slavík, Jan, ed.: Empirický výzkum ve výtvarné výchově, Věda a výzkum ve výtvarné výchově. Praha, Pedagogická fakulta UK 1998
52. Slavík, Jan: Od výrazu k dialogu ve výchově, Karolinum, Praha, 1997
53. Slavík, Jan: Současná arteterapie v České republice a v zahraničí, Art therapy today in the Czech Republic and abroad, Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 2000
54. Slavík, Jan.: Umění zážitku, zážitek umění (teorie a praxe artefiletiky), I díl. Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha, 2001
55. Stern, Arno: Vrozené stopy, Luni Editrice, Milano, 1997
56. Svoboda, Mojmír: Psychodiagnostika dětí a dospívajících, Portál, Praha, 2001
57. Šicková-Fabrice, J.: Základy arteterapie, Portál, Praha, 2002
58. Švancara, Josef: Diagnostika psychického vývoje, Avicenum, Praha, 1980
59. Trojan, Raul: Výtvarný projev, výtvarné prvky a principy kompozice, SNP Praha, 1987
60. Uždil, Jaromír: Čáry, klikyháky, paňáci a auta, SNP, Praha, 1974
61. Uždil, Jaromír: Výtvarný projev a výchova, SNP, Praha, 1976
62. Vágnerová, Marie: Vývojová psychologie I., Karolinum Praha, 2005
63. Vágnerová, Marie: Psychopatologie pro pomáhající profese, Portál, Praha, 2004
64. Valenta, Milan: Psychopedie, Netopejr, Olomouc, 1997
65. Vygotskij, L.S: Vývoj vyšších psychických funkcí, SNP, Praha, 1976
66. Zelinková, Olga: Pedagogická diagnostika a individuální vzdělávací plán, Portál, Praha, 2007
67. Zelinková, Olga: Poruchy učení, Praha, Portál, 2003
68. Zicha, Z: Úvod do speciální výtvarné výchovy, Skriptum pro posluchače Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. 1.vyd. Praha, Univerzita Karlova, 1981
69. Zhoř, Igor: Výtvarná výchova v projektech, Tobiáš, Havlíčkův Brod, 1995

Články:

1. Lindaurová, Lenka: Umělci za mřížemi, časopis Umělec č.2, 2001
2. Perout, Evžen: Spojité nádoby výtvarné kultivace a metodiky v rožnovské arteterapii, Arteterapie č. 5/1, 2005
3. Fulková, Marie: K principům zobrazování v některých neevropských kulturách, 2006, pocgraf.uud.zcu.cz/MAV/zobrazovani_fulkova.rtf
4. Kyzour, Milan ml.: PaedDr. Evžen Perout in PaedDr. Rožnovská interpretační arteterapie – metody práce, ideová východiska Psychologie dnes, 8 (7.-8.), 26, 27. 2002
5. Kyzour, Milan ml. - Rožnovská interpretační arteterapie – metody práce, ideová východiska Psychologie dnes, 8 (7.-8.), 26, 27. 2002
6. Kyzour, Milan., st.: O krizových jevech v dětské kresbě a malbě, Estetická výchova 69/70, 3/II, str. 44

Disertační práce:

1. Peterová, Romana: Přirozený jazyk a výtvarné vyjadřování u sluchově postižených, Praha, PaedK UK, 1997
2. Hrouzek, Petr: Arteterapie ve speciální pedagogice, Účinné faktory vývojové arteterapie, integrativní přístup, Brno, 2006
3. Sochor, Petr: Vliv výtvarné tvorby na osobnost jedince s mentálním postižením v institucionalizované péči, Brno, 2009

Webové zdroje:

<http://www.arteterapie.cz>

<http://www.pf.jcu.cz/stru/katedry/arte>

<http://www.pocgraf.uud.zcu.cz>

8. Klíčová slova

Název tématu česky: Arteterapie v individuálním plánu dysfatického dítěte

Název tématu v angličtině: Artetherapy in the individual plan for a dysfatic child

Klíčová slova jsou: arteterapie, vývojová dysfázie, model zdraví, individuální plán

Key Words: artetherapy, development dysphasia, health model, individual plan

Anotace

Podstatou práce je vypracování individuálního plánu pro dysfatického žáka. Plán bude zaměřen na využití arteterapie pro rozvoj komunikačních dovedností a celkový rozvoj osobnosti dysfatického dítěte. Studentka předpokládá, že zařazením arteterapeutických metod do individuálního výukového plánu dojde k rozvíjení zrakového a sluchového vnímání, které následně podpoří rozvíjení myšlení, pozornosti, paměti a pohotovosti. Předpokládá se, že dojde k rozvíjení hrubé a jemné motoriky a grafomotoriky. V práci bude také sledováno rozvíjení časoprostorové orientace, řeči a slovní zásoby.

The rules for elaboration:

Elaborating an individual plan for a dysfatic middle school student is the basis of the work (diploma thesis). The plan will be focused on the use of artetherapy to develop communication skills and the overall personality of the dysfatic child. The student assumes that the methods of artetherapy included in the individual educational plan will develop visual and auditory perception. The developed perception will subsequently improve thinking process, attention, memory and quickness of mind. It is assumed that the rough and fine motorics will also develop as well as graphomotorics. Another goal of thesis is to follow the development of time and space orientations, speech and vocabulary of the dysfatic child.

